

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXXV
HEFTE 3
SIDE 189-256
1988

Sognefogeder før 1750

Sognefogedernes stilling i Koldinghus amt

Af Johs. Lind

Den 11. november 1791 udstedtes i kong Christian d. VII's navn en forordning om »sognefogeders beskikkelse, deres embedsforretninger og belønninger«. Denne forordning har åbenbart af mange historikere været betragtet som så grundlæggende, at der kun i beskedent omfang har været tillagt den ældgamle sognefogedinstitution nogen væsentlig betydning for landets lokale administration før år 1791. – Denne artikel, der hovedsageligt bygger på kildemateriale fra Koldinghus amt, skal bidrage til, at der rettes op på dette forhold. Den skal dokumentere, at sognefogederne længe inden 1791 var et væsentligt led i den lokale administration; deres placering i det administrative system forsøges opridset og afgrænset i forhold til andre »bondeembedsmænd« i den behandlede periode.

Koldinghus amt

Koldinghus amt bestod dengang af herrederne Nørvang, Tørrild, Jerlev, Slavs, Anst, Elbo, Holmans og Brusk.

Herrederne var vidt forskellige med hensyn til godsstruktur. Medens Nørvang og Tørrild herreder næsten udelukkende bestod af pro-

prietærgods (herregårde med underliggende fæstegods), havde krongodset overvægt i den østlige del af amtet. Det var en forskel, der yderligere blev forstærket i forbindelse med den godsarrondering, der skete omkring 1717, og som bidrog til, at både kronen og proprietærerne fik deres godser samlet i større sammenhængende enheder.

Amtmandens beføjelser

For den tid, som vi her beskæftiger os med, var det grundlæggende amtmandsinstruksen af 1690, der fastlagde amtmandens ansvar og beføjelser; og her var endnu ejerforholdet af afgørende betydning. Bortset fra, at han skulle forsvare kronens interesser i enhver henseende og påse, at ingen tilvendte sig noget af kronens ejendom, så knyttedes hans nærmere beføjelser i udpræget grad sammen med det gods, der ejedes af det offentlige (eller som havde været det: afhændet eller pantsat krongods). Og det betyder bl.a., at administrationen af dette gods har sat sig ganske anderledes detaljerede spor i amtsarkiverne end proprietærgodsets administration, som godsejerne i vidt omfang selv tog sig af.¹

Johs. Lind, f. 1933, cand.theol., sognepræst ved Vor Frelsers Kirke, Esbjerg.

En særdeles stor del af det undersøgte materiale udgøres af Koldinghus amts kopibøger over udgået korrespondance 1705–58 (LAV. B6C 6–23). Når der derfor i nedenstående noter er gjort henvisning ved dato alene, gælder det denne række.

1. Et eksempel på amtmandens begrænsede indflydelse på proprietærgodset har man f.eks. i et par breve til Rentekammeret 1737: Amtmand Linstow skulle stille forslag om bevilling til krohold i amtet. Da Uldum var et vigtigt skiftested for rejsende, burde der være en kro der; og amtmanden foreslog den derværende sognefoged, Jens Steensgaard (½–1737). Dette var imidlertid proprietærgods, og en måned efter (¾–1737) måtte han skrive igen og oplyse, dels at den nævnte bonde var faldet i armod – og hans kone i druk, og dels at det nok var rigtigere, om et privilegium blev givet til selve proprietæren til videre foranstaltning.

Herredsfoged J. C. Due sendte den ¾ 1740 (LAV. B6C 139: Indkomne breve. Politi- og justitssager) amtmanden en liste over personer, som han gerne ville have godkendt som sognefogeder i Nørvang-Tørrild herreder. Det ses af hans brev, at han hidtil havde benyttet degnene i sognene, når noget skulle

Ryttergodset

Da en stor del af kronens gods blev anvendt som økonomisk grundlag for landets rytteri, indeholdt 1690-instruksen særskilt anvisning på amtmandens forpligtelser overfor denne del af krongodset: Han skulle »tillige med andre dertil committerede« deltage i de enkelte rytterdistrikters månedlige sessioner, der bliver holdt til ryttergodsets tarv.

For den koldinghusiske amtmands vedkommende kunne det beløbe sig til hele tre sessioner pr. måned (hvis instruksen ellers blev efterlevet nøje). Det 2. jydsk rytterregiment havde alt sit gods inden for amtets grænser; men derudover havde både det 1. (vestjydske) og det 3. (skanderborgske) regiment gods i amtet. Forholdene blev mere overskuelige efter nyordningen omkring 1717, hvorefter det vestjydske regiment blev nedlagt og der kun var de to øvrige tilbage i amtet. Det var de – set fra Koldinghus – mest afsides liggende herreder, Nørvang og Tørrild, der fortsat leverede gods til det skanderborgske regiment.²

Amtsforvalter og regimentsskriver

Under amtmandens tilsyn virkede amtsforvalter og regimentsskriver, den sidstnævnte med ryttergodset som sit område og førstnævnte med det gods, der ikke faldt ind under denne kategori.

Amtsforvalterens relationer ville altså først og fremmest være proprietærer og strøvbønder

(selvejere eller bønder under proprietærer, der ikke ejede så store områder på en egn, at egen administration var mulig), og inddelingen af hans distrikt ville hovedsagelig være betinget af godsets fordeling på proprietærerne.

Men også på krongodset var der brug for en opdeling, ikke mindst af hensyn til en ligeelig fordeling af de byrder, der blev lagt på bønderne. Her var sognet grundlag for den administrative inddeling.³

Fogderiet

Selve navnet »sognefoged« antyder, at hans myndighedsområde må være et sogn. Imidlertid har adskillige sogne været inddelt i flere fogderier, alt efter hvor omfattende sognene var. Derimod kendes der på krongodset ingen eksempler på, at et fogderi strakte sig ind i flere sogne.

Et slående vidnesbyrd om, hvor vigtigt sognet har været som administrativ enhed på krongodset, finder man deri, at Kongsted sogn (Elbo herred), der ellers blev nedlagt i kirkelig henseende 1661, fordi svenskerne havde nedbrudt kirken, gennem hele det 18. århundrede eksisterede videre i amtmandens korrespondance og endnu nævntes som sogn i 1792, da amtmanden overfor Danske Kancelli skulle gøre indstilling om sognefogedernes antal i henhold til den nye forordning.⁴

Kongsted sogn var imidlertid næsten rent krongods (godt 76 tdr. htk. mod ca. 3 tdr. htk.

---

forkyndes; men en hel serie af nye forordninger, der skulle kundgøres, blev anledningen til denne ansøgning. J. C. Due døde samme år og nåede næppe at få sit ønske opfyldt. Herom vidner en henvendelse fra amtmand til amtsforvalter nogle år senere (Kopibog ¹⁹/₃ og ²⁷/₃ 1748): Han ville gerne have en fortegnelse over sognefogederne på proprietær- og strøgodset samt oplysning om, hvem der beskikkede dem. I det omfang, der har været sognefogeder på proprietærgodset, har de altså ikke haft nogen direkte relation til amtmanden.

En omfattende behandling af proprietæradministration foreligger i Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede. København 1983.

2. En kortfattet oversigt over ryttergodsernes indretning og funktion foreligger i Arkivregistraturer 3, Ryttergodserne. Landsarkivet for Nørrejylland. 1971.
3. På grundlag af det anvendte kildemateriale er det vanskeligt at vurdere, om sognet har spillet en tilsvarende rolle på proprietærgodset. Men det må sige sig selv, at en sådan funktion har været svært at opretholde, hvis et sogn var fordelt på 2–3 proprietærgodser med hver sin administration.
4. LAV. B6C 174: Kommissionsforretning ang. sognefogeders bestemmelse 1792.

propriætærgods,⁵ og det bidrog sikkert til at bevare dets integritet. Denne tendens kunne nemlig modarbejdes af en af tidens andre realiteter: den tidligere omtalte proprietæradministration, der i mange henseender var parallel med amtmandens administration over kronens gods.

Dette har for det første bevirket, at der er meget lidt at finde om proprietærgodsets eventuelle sognefogeder i amtmandens arkiv. Han har ikke haft direkte relation til dem som til rytterdistriktets.

Men det medførte for det andet også, at der i selve rytterdistriktet kunne være lommer, der ikke var med i det almindelige fogedsystem. At en bonde var selvejer, fritog ham ikke for sognefogedens myndighed, men hvis han var fæstebonde på en godsejers strøgods, stod han i visse henseender uden for det system, som amtmanden havde direkte relation til gennem sine egne sognefogeder.

Det kunne undertiden vanskeliggøre forretningsgangen. Og man har næppe løst problemerne ens til alle tider. Sognefoged Jørgen Bang i Stovstrup fik på forespørgsel besked om, at han kunne indkvartere soldater på proprietærejede gårde lige såvel som på kronens.⁶ Men problemet viste sig igen f.eks. i vinteren 1749, da der skulle sendes et større parti agerhøns til den kongelige husholdning.⁷ Da det drejede sig om agerhøns, der skulle leveres fra selve distriktet og ikke transporteres igennem det fra andre amter, så skulle bønderne på de samlede proprietærgodser være frie for at gøre ægt. Men de lommer af proprietærgods, der fandtes i selve distriktet, skulle derimod bære byrden på lige fod med kronens bønder (Nebbegårds bønder blev nævnt specielt). Amtmanden havde allerede gennem regimentskriveren sendt transportordre ud til ryttergodsets bønder, og nu henvendte han sig så også til amtsforvalteren, for at han kunne sende den fornødne ordre til de proprietærsognefogeder, der måtte være

på dette strøgods; men da det ikke var alle proprietærbønderne, der havde sognefoged (enhederne kunne vel være for små), foreslog amtmanden, at disse bønder kunne få besked om at lyde rytterdistriktets sognefogeder i dette tilfælde.

Der er fundet endnu et par eksempler på, at disse lommer af proprietærgods kunne være underlagt sognefogedernes administration: Nogle bønder i Lille Anst havde nægtet at skaffe skoleholderen brændsel, da det var deres tur. Det skulle sognefogeden nu udpante dem for, og han skulle erindre dem om den lydighed, de skyldte deres foresatte øvrighed. For denne gangs skyld ville amtmand Linstow bære over med dem »for deres høje herskabs skyld«, men hvis de atter viste sig genstridige, ville denne sag blive betragtet som en skærpende omstændighed.⁸

Ligeledes fra Anst sogn er en sag fra 1740. En dreng fra Grue var druknet på gods, der tilhørte von Scholten på herregården Estrup. Dennes forvalter sendte anmodning om ligsyn til rytterdistriktets birkedommer Hans Pank, der sendte sognets sognefoged ud med den opgave at foretaget ligsynet og sende rapporten til Estrup.⁹

Som der kan findes eksempler på, at godsgrænser overskrides inden for sognet eller fogderiet, kan der også findes tilfælde, hvor sognefogeder var i funktion uden for deres eget fogderi. Men det ville i almindelighed være i tilfælde, hvor de mere oprådte som betroede mænd i almindelighed end egentlig som sognefogeder (se afsnittet om sognefogedernes opgaver), eller det kunne omvendt komme på tale i forbindelse med mistillid til den sognefoged, der egentlig skulle have haft opgaven.

Et eksempel på dette har vi fra Gauerslund sogn, hvor et par gamle aftægtsfolk i 1708 flere gange havde klaget over, at de ikke fik udbetalt deres aftægt af gårdens nye beboere, så de var nødt til at gå rundt og tigge. Ryttersessionens resolution i sagen var ikke blevet

5. Kort af 1722 over rytterdistriktet i »Koldinghus Lens Regnskab 1610–11«, registerbind p. 68–69.

6. LAV. GRyt 9.13; Memorialer m.v. til ryttersessionen, brev af 19/11–1743 fra sognefoged Jørgen Nielsen Bang. Ryttersessionens resolution er påført brevet 2¹/₁ s.a.

7. 2¹/₁–1749

8. 1³/₄–1734.

9. LAV. B6C 64: Indk. breve fra regimentskriver m.fl. 1¹/₈–1740.

efterlevet, og det gav amtmand Woyda tildels sognefoged Jørgen Krag skylden for. Derfor gav han nu Morten Dahl, der var sognefoged for et andet fogderi i sognet, ordre til at foretage udpantning med tvende tiltagne mænd.¹⁰ Jørgen Krag gik alligevel med sin kollega, da det gjaldt. Opgaven havde ikke været særlig behagelig. De to sognefogeder fandt sig nødsaget til at indberette, hvorledes det unge gårdmandspar havde reageret på deres besøg; konen havde bl.a. slået de gamle med en bismervægt, og sidenhen var hun rendt efter dem med en glød i en ildtang. Jørgen Krags forsagthed har nok været forståelig og den kollegiale bistand velkommen.

Det er især »trekantsområdet«, Kolding-Fredericia-Vejle, der bidrager med materiale om sognefogeder. Her lå ryttergodset som en næsten samlet enhed. Fra det rene proprietærgods giver kilderne i amtsarkivet, som tidligere nævnt, næsten ingen oplysning om sognefogeder. Men derudover var der nogle blandede distrikter, hvor der f.eks. kunne være gods fordelt på mange ejere og/eller gods, som kronen tidligere havde ejet og endnu ikke helt havde sluppet forbindelsen til. Dette gælder typisk for Slavs herred, hvor så de fogderier, som lå under amtmandens direkte myndighed, måtte få en særlig karakter.

Dette ser man f.eks. i et brev, hvor amtmand von Jessen på forespørgsel fra Peder Andersen i Fitting, Vorbasse sogn, bekræftede, at han stadig var »sognefoged over Vorbasse sogns strøgods«.¹¹ Da en del krongods i

Vorbasse sogn blev solgt (størstedelen til herregården Estrup i året 1721), var Peder Andersen næppe blandt dem, der kom under Estrup. Derimod var hans efterfølger i embedet, Anders Pedersen, fæster under Estrup, men det har ikke forhindret ham i at være med blandt amtmandens sognefogeder.¹² Skønt proprietæret måtte dette gods henregnes til strøgods.

Udnævnelse og afskedigelse

På det gods, som blev administreret uden proprietærene som mellemlid, var det amtmanden, der udpegede sognefogederne. Det var en ordning, der for Koldinghus amts vedkommende blev bragt til en midlertidig afslutning i 1740, hvor det lykkes regimentskriveren at få en kgl. resolution på, at på Koldinghus rytterdistrikt skulle sognefogederne udpeges af regimentskriveren lige så vel som på andre rytterdistrikter.¹³ Hvornår amtmandens udnævnelseskompetance blev indført, fortæller sig derimod i fortiden, lige så vel som selve sognefogedinstitutionens alder ikke kan fastsættes.¹⁴ For Koldinghus amts vedkommende er der ikke meget at hente i amtsarkivalierne før 1700 alene af den grund, at de er ganske sparsomme.

Et af de ældste vidnesbyrd om amtets sognefogeder foreligger i et sæt udkast til sognefogedinstrukser for hhv. det vestjydske og det koldingske ryttergods, der var tillagt Brock-

10. 1/1-1708.

11. 3/1-1729.

12. 5/6-1748.

13. Se bilag 10.

14. Merete Dahlerup: Delefoged og sognefoged. Festschrift til Troels Dahlerup. Aarhus, 1985. – Forf. mener at kunne fastslå, at der omkring det 17. århundredes begyndelse ikke forekom sognefogeder i Jylland. Dette synes ikke at være i samsvar med den kendsgerning, at der forekommer to sognefogeder i »Koldinghus Lens Regnskab 1610–11«. Når der kun er nævnt disse to, kan det være, fordi de andre ikke har været »regnskabsrelevante«. Imidlertid er der ingen sikkerhed for, at selve ordet »sognefoged« har haft samme betydningsindhold som senere i århundredet.

På den anden side forsøgte godsejer B. Holt til Trøjborg (under Riberhus amt) i et brev af 20/1-1792 (Danske Kancelli, F.42.1085) at føre sognefogedinstitutionen tilbage til den ældgamle sandemandsordning, som er omtalt i Jydske Lov. Men hans argumentation, der har haft til hensigt at bevare udnævnelsesretten hos godset, blev plukket i stykker af den stedlige herredsfoged i en vedlagt betænkning.

dorffs og Uttervig's regimenter, formentlig fra 1699.¹⁵

Et væsentligt tema i disse instrukser var amtmandens stilling som bøndernes værn og øvrighed. Værnefunktionen kunne blive aktuel i forbindelse med overgreb, ikke blot fra andre bønders, men også fra militærpersoners side, ikke mindst hvad angik udskrivning af pligtkørsel. Myndighedskravet fandt i den brockdorffske instruks det konkrete udtryk for sognefogedernes eget vedkommende, at de blev mindet om, at der var »tillagt« amtmanden myndighed til både at ansætte og afskedige dem.

Fra samme tid foreligger et par afskedsansøgninger, der da også er rettet netop til amtmanden. I 1699 bad Christen Iversen, Store Anst, om at blive fritaget for tjenesten efter at have varetaget den i 38 år.¹⁶ Hvis han fik sit ønske opfyldt på grund af den alderdom og svaghed, han påberåbte sig, så gik det ikke sådan for den unge Peder Andersen fra Hesselballe, Øster Starup sogn, der året efter også forsøgte at blive fritaget fra hvervet.¹⁷ Han slap ikke, men var at finde blandt sognefogederne endnu i 1737.

Det skete et par gange i løbet af den periode, der her er under behandling, at amtmanden fik nys om, at der i et sogn optrådte en sognefoged, som ikke havde hans autorisation. Så kunne det blive nødvendigt at hævde monoopolet på udnævnelser. Således i 1706, hvor en Mattias Pedersen i Grene sogn udgav sig for sognefoged. Det medførte en skarp reaktion fra amtmand Woyda, der forbød sognets beboere at adlyde ham og derimod henviste dem til at adlyde Niels Nielsen, som var anordnet og havde haft tjenesten i

mange år. – Efter brevet er imidlertid i protokollen tilføjet disse linjer: »Samme dato er bemeldte Niels Nielsen udi Plovslund anordnet ved skriftlig seddel til sognefoged udi Grene sogn over Hans Kgl. Maj.ts forbeholdne gods og en del strø-proprietærgods.«¹⁸ Det tyder på, at Niels Nielsen hidtil havde fungeret alene på amtmandens stiltiende eller mundtlige accept og først nu fik skriftlig bestalling på embedet.

En udtrykkelig henvisning til amtmandens eneret foreligger nogle år senere i et svar på en henvendelse fra Anders Asboe i Bække sogn.¹⁹ Her i amtet kan sognefogeder hverken ansættes eller afskediges uden amtmandens viden og samtykke. Sognefogedens embede var åbenbart blevet draget i tvivl, formentlig i forbindelse med ændrede ejerforhold (jvf. tidligere om Peder Andersen i Fitting), men amtmanden ønskede ingen forandring.

Alligevel kunne det tilsyneladende forekomme, at en selvbestaltet foged fik lov til at husere. Der kom i 1731 en klage til ryttersessionen fra bønderne i Taulov sogn.²⁰ De var utilfredse med begge deres sognefogeder, som fordelte ægterne uretfærdigt. Den ene af dem blev betegnet som »vores selvgjorte sognefoged, Jens Poulsen af Nebel«; han holdt både Hans Jensens enke og sig selv fri for ægt. At Jens Poulsen faktisk har udøvet sognefogedfunktion uden amtmandens udnævnelse, er næppe at nægte. Men forklaringen ligger hos enken: Andre kilder viser, at hendes afdøde mand var sognefoged.²¹ Han havde i kraft af sin stilling frihed for ægt og visse andre byrder (se herom senere). Efter hans død er der ikke umiddelbart blevet udnævnet en ny i stillingen, idet den enke, der førte en gård

15. Se bilag 1–3. Ditlev Brockdorf var chef for det vestjydske regiment fra 1692 til regimentets opløsning. Adam Markus Uttervig var det koldingske regiments chef i perioden 1696–1701. Inden for denne snævrere periode må udkastene være blevet til. Skal de desuden ses i forbindelse med en amtmands tiltræden, bliver året 1699 den nærmeste mulighed. Da tiltrådte amtmand Ludvig Ernst v. Woyda.

16. LAV. B6C 137: Indkomne breve. Politi- og justitssager, 1/2 1699 afskedsansøgning fra Christen Iversen i St. Anst.

17. Se bilag 8.

18. 1/2 1706.

19. Se bilag 5.

20. LAV.GRyt 9.13: Memorialer til ryttersessionen, brev af 1/10 1731.

21. Findes bl.a. i RA. Rtk. 2215.220: Kommissionen af 1/2 1707 til at undersøge amtmand Woydas klage ang. regimentskriver Jens Duckes omgang med ryttergodset. Hans Jensen er med i listen over sognefogeder, der har kvitteret for stævningen.

videre, udmærket også kunne videreføre sognefogedembedet. Hun havde haft hjælp til arbejdet, og det eneste dunkle punkt er egentlig, om denne medhjælper havde ret til at holde sig selv fri.

Kvalifikationer

Et generelt indtryk af, hvad der måtte kræves af en sognefoged, får man i Peder Andersens afskedsansøgning: Der skulle være et både økonomisk og personligt overskud at trække på, for at man kunne klare stillingen. Han havde nogle gange tidligere søgt om at blive fri for hvervet og gjorde det nu igen, fordi arbejdet gik ud over hans gårds drift og han var bange for at komme til agters med både det ene og det andet. Til støtte for sin ansøgning anførte han, at der var dem i sognet, som var både ældre og klogere end han selv. Amtmanden har imidlertid ikke fundet ham for ung, og hans beskedne vurdering af egen klogskab måtte i nogen grad miste sin vægt derved, at han (tilsyneladende) selv havde skrevet sit brev.

Intellektuelle krav

Peder Andersen kunne uden tvivl skrive. Det har imidlertid ikke alle hans kolleger kunnet. Fra begyndelsen af århundredet er der kun undtagelsesvist bevaret originale skriftlige henvendelser fra sognefogederne; men et indblik får man fra en sag fra 1707.²² Det er en kommissionsundersøgelse af forskellige anklager mod regimentskriver Jens Ducke, hvor man indledningsvis har afskrevet den stævning, der har været rundt hos rytterdistriktets sognefogeder, med disses kvitteringer påskrevet. Bortset fra et fogderi, hvor sognefogeden var død og kvitteringen derfor givet af en indkvarteret officer, er underskriften i 12 af 34

kvitteringer formuleret med personens initialer omgivet af for- og efternavn, således som det bør være, når underskriften er givet med ført hånd. De øvrige 22 underskrifter synes således at være egenhændige.

En af dem, der underskrev med sine initialer, var Peder Iversen i Håstrup, Smidstrup sogn. Han fik sin afsked i 1711 netop under henvisning til de manglende læse- og skrivefærdigheder, som bevirkede, at han »udi disse tider, da meget falder at forrette«, (det var under den store nordiske krig), måtte være mindre egnede til at leve op til kravene.²³

De øvrige analfabeter blandt sognefogederne blev dog ikke afsat ved denne lejlighed. Det har unægtelig været en fordel, at man kunne læse, når kommunikationen fra amtet bestod i skriftlige ordrer, der skulle læses, udføres og dernæst returneres med påskrift om, hvad der var sket i sagen; men der var jo mulighed for at drage nytte af degn eller præst, når papirerne skulle ekspederes.²⁴

Pålidelighed

Men skrivefærdighed er ikke ene om at sætte det intellektuelle niveau. En bonde kunne selvfølgelig være ganske velegnet i administrative opgaver, selv om han ikke havde haft lejlighed til at erhverve sig boglig kundskab. Derimod var det nødvendigt, at amtmanden kunne stole på ham, og at han iøvrigt nød respekt hos sine sognefæller. Drukkenskab og anden forsømmelighed kunne således være helt konkrete afskedigelsesgrunde.²⁵

Men netop pålideligheden måtte altid forblive en vanskelig sag. For disse sognefogeder, deres dygtighed og samfundssind ufortalt, var trods alt bønder blandt andre bønder og med interessefællesskab med disse. Det kunne ofte medføre, at det gik temmelig træt med at få amtmandens mere ubehagelige ordrer gennemført, så det blev nødvendigt med

22. Se ovenfor.

23. ¹³/₂ 1711.

24. John Kvist: »Skovtyverier ..«, Fra Ribe Amt 1960–63, p. 436f. Her omtales en dramatisk begivenhed, der havde sit udspring i, at Hjarups sognefoged Jep Snogdal havde indfundet sig hos degnen for at få noget skrevet.

25. ¹⁹/₆ 1705, Mads Hvids afskedigelse.

en skarp befaling under trussel om embedsfortabelse, hvis ordren ikke blev fulgt.²⁶

Selve det, at en sådan trussel havde vægt og ikke blev brugt som anledning til at slippe af med tjenesten, indicerer, at stillingen var eftertragtet nok trods ringe belønning af materiel karakter.

Arvelighed

I adskillige tilfælde gik sognefogedhvervet i arv fra far til søn. For så vidt som bestillingen derved forblev ved samme gård, kunne der være en praktisk interesse deri, idet man så kunne holde sig til de hidtidige beregninger af fordelingen af ægt og andre byrder. Derudover var det naturligvis nødvendigt, at arvtageren havde de fornødne evner. Men det har netop sønnen på sognefogedgården ofte haft. Han har kunnet dygtiggøre sig ved at hjælpe sin far i denne såvel som i hans øvrige beskæftigelser.²⁷

Opgaver

De to tidligste, kendte instrukser fra Koldinghus er de foran omtalte koncepter til bekendtgørelse for sognefogederne i hhv. Brockdorffs og Uttervigs distrikter (bilag 2–3).

Det bør bemærkes, at de begge henvendte sig til sognefogeder, der allerede var der i forvejen. Altså har de ikke haft til opgave at konstituere sognefogedfunktionen. De har heller ikke karakter af systematiske stillingsbeskrivelser, som om det nu skulle fastlægges, hvad en sognefogeds arbejde gik ud på. Snarere har de karakter af en serie ordrer, der

blev udstedt i en bestemt anledning; og med den vægt, der er lagt på amtmandens funktion som bøndernes myndighed og værn i almindelighed og sognefogedernes overordnede i særdeleshed, må det være nærliggende at antage, at anledningen har været en ny amtmands tiltræden.²⁹

Instruksens ordrer går i første omgang ud på, at sognemændene skal gøres bekendt med forskellige pligter og rettigheder i forhold til amtmanden; som en speciel sognefogedopgave nævnes fordelingen af ægt, den pligt-kørsel, der var en del af fæstevæsenets hoveri. Men som teksten lyder, må de allerede i forvejen have haft denne opgave, og det nye i den forbindelse er så blot, at det understreges, hvem der har lov til at rekvirere sådan kørsel: aldrig de militære myndigheder, men kun de civile, amtmand, regimentskriver og evt. jagtbetjente.

I tidsskriftet *Bol og By*²⁹ er offentliggjort den tidligste kendte sognefogedudnævnelse fra Koldinghus amt. Det var udnævnelsen 1705 af Morten Dahl i Andkær by, Gauerlund sogn. I et vist omfang har samme formular været brugt ved flere udnævnelser; næppe helt slavisk, men dog i den grad, at man som standardindhold kan vente at finde dels en kortfattet stillingsbeskrivelse og dels en (altid meget upræcis) omtale af den løn, som sognefogeden skal have. I bilag 6 er gengivet en instruks fra 1724 for Christen Joensen i Mejsling, Jerlev sogn. Opgaverne kan indeles således:

- 1: Han skal generelt efterkomme de ordrer, han modtager fra amtmand og regimentsskriver.
- 2: Han skal fordele ægterne på bønderne i sognet (fogderiet).

26. ¹⁰/₁₁ 1734: Sognepræsten for Lejrskov og Jordrup menigheder havde klaget over, at kirkevejen nu var så farlig, at han frygtede for at miste både arme og ben, foruden heste og vogn. Under henvisning til lovens pag. 293–294 og vejforordningen af ²/₁₀ 1718 befalede amtmand Linstow sognefoged Hans Pedersen i Jordrup under sognefogederiets fortabelse at få sognemændene til at reparere vejen inden vinter. Hvis ikke de gjorde det, ville andre blive sat til arbejdet, men de modvillige ville i så fald foruden anden straf blive pantet for udgiften.

27. ⁵/₁₀ 1734: Da Carl Jensen af Seest giftede sig med en datter af Taulov Nebel sognefoged, overtog han straks ikke blot dennes fæstegård, men også hans sognefogedstilling. Det sidste var muligt, fordi hans egen far var sognefoged, og han havde hjulpet ham nogle år i hans alderdom.

28. Se kommentar til bilag 2.

29. Johs. Lind: *Herskab, sognefoged og bonde*. Bol og By 1987:2.

- 3: Han skal tilholde dem at betale deres skatter og afgifter og overholde deres øvrige forpligtelser.
- 4: Indberette de forsømmelige.
- 5: Indberette strafbare handlinger.

1: Amtmandens ordrer

En egentlig politimyndighed, som man vil forstå dette ord i vore dage, fornemmes næppe. Men en gennemgang af amtets korrespondance godtgør, at sådanne opgaver i høj grad hørte med: udpantninger, arrest og indbringning af personer, bl.a. løsgængere, ligsyn i tilfælde af voldsom eller pludselig død og evt. efterforskning i den forbindelse. Normalt synes amtmanden at have rekvireret sidstnævnte opgave, ligsynene, hos herredsfogederne. Disse skulle så foranstalte synet ved to eller fire tiltagne mænd; men ofte blev disse opgaver løst gennem sognefogederne, der kunne være beordret dertil af amtmanden direkte eller af herreds/birkefogeden.³⁰

Der kunne også være brug for at syne bygninger, der var genopført efter brand, atter med tiltagne mænd.

Tiltagne mænd skulle også med, hvis sognefogeden fik ordre til razzia. Meget ofte var det brændevinsredskaber, man var ude efter,³¹ men det kunne også f.eks. være træ, der var meldt stjålet.³²

Mere fredelige ærinder kunne sognefogeden komme ud i, hvis han skulle ud at undersøge grundlaget for en af de mangfoldige klager, der indgik enten til ryttersessionen eller til amtmanden, eller hvis han blot skulle kundgøre ordrer eller anordninger, der angik bondestanden.³³ Sådanne kundgørelser ville i almindelighed udgå til dem som cirkulærer i ordets egentlige forstand: breve, der cirkulerede fra den ene til den anden sognefoged og

til sidst endte hos amtmanden igen med hver sognefogeds påskrift om, hvornår han havde modtaget, kundgjort og videresendt brevet. Kundgørelserne ville blive oplæst enten ved kirkestævne i forbindelse med søndagsgudstjenesterne eller ved gadestævnerne, evt. begge steder.

Sognefogeden var i det hele taget amtmandens repræsentant på stedet, og omfanget af de ordrer, han kunne blive sat til at eksekvere, var stort set lige så omfattende som amtmandens egne pligter, hvad landbefolkningen angik. Ordrene kunne være udstedt af amtmanden selv eller af hans nærmeste medarbejdere, amtsforvalter, regimentskriver eller herredsfoged.

2: Fordeling af ægt og andet hoveri

Fordelingen af ægt var gennem hele det 18. århundrede en væsentlig post i sognefogedernes arbejde i samme grad, som denne form for hoveri var en betydelig byrde for landvæsenet. Mens man ved andre arbejdsydelser vel så nogenlunde havde overblik over, hvad man skulle yde, så var ægtforpligtelsen ganske afhængig af det aktuelle behov. Der kunne være tale om at transportere soldater eller deres udrustning gennem distriktet, eller det kunne være kongen med følge og fadebur, der gav anledning til store opbud af heste og vogne. Men det kunne også være mindre dramatiske pligtrejser såsom transport af øvrighedsperson eller forsendelse af tjenstlig post.

Ægtordningen gav anledning til uendelige diskussioner på ethvert plan. Øverst i systemet var der på den ene side amtmanden og på den anden side de private godsejere (proprietærene), der gjorde deres bedste for at beskytte egne bønder mest muligt. På sogneplan ville bymændene være opmærksomme

30. LAV. B6C 137–139 indeholder adskillige sådanne indberetninger; det er ikke altid nævnt, om synsmændene har været under ledelse af en sognefoged.

31. $\frac{2}{6}$ 1737 mobiliserede amtmanden hele seks sognefogeder til en stor husundersøgelse efter brændevin og brændevinsredskaber i Taulov sogn, fordi der var indløbet klage over, at der i så lille en by på et par dage kunne sælges ni kander brændevin.

32. $\frac{13}{1}$ 1748. Alle sognefogeder i Anst herred skulle undersøge, om der var foregået ulovlig skovhugst, og evt. konfiskere brændet.

33. $\frac{3}{1}$ 1705, cirkulære om forestående ulvejagt.

på, om deres byrde var uretfærdigt stor i forhold til andre sognes. Og inden for det enkelte sogn ville de naturligt nok holde øje med, om den ene slap billigere end den anden. Derfor skulle regimentsskriveren føre nøje bog over, hvordan han havde fordelt ægterne på hvert sogns eller hvert fogderis hartkorn.³⁴ Og tilsvarende skulle sognefogederne i hvert fogderi sørge for en retfærdig fordeling blandt bymændene. Rekvisitionen til ægt kom som tidligere nævnt fra amtmænd eller regimentsskriver (amtsforvalter), men det var sognefogeden selv, der udpegede den, der skulle køre. Det har krævet et omhyggeligt regnskab med gårdenes forskellige hartkorn som beregningsgrundlag og har naturligvis ofte givet anledning til utilfredshed.³⁵ Imidlertid måtte en rekvireret transport ikke kunne gå i stå på grund af lokal uenighed; derfor måtte sognefogeden i et sådant tilfælde få en anden til at køre mod betaling, og den bonde, der havde nægtet at køre, ville så bagefter blive præsenteret for regningen, hvilket næppe blev billigere for ham. I denne situation befandt sognefogeden sig altså i en magtposition overfor sine bymænd, hvilket meget naturligt fik det udslag i de fleste instrukser, at de indeholdt en advarsel om ikke at tænke på egen fordel eller andres skade ved ægternes fordeling.

Indkvartering

En anden typisk varierende byrde, som hvilede på landbefolkningen, var indkvarteringen af soldater, når en hær var på gennemrejse. Også her var det sognefogeden, der fo-

restod fordelingen, og ligesom ved ægtfordelingen skulle hans afgørelse respekteres.

Herom vidner den sag, som sognefoged Jørgen Nielsen Bang i Stovstrup indgav i 1743 til ryttersessionen. I forbindelse med en »durchmarch« skulle han efter regimentsskriverens ordre indkvartere nogle soldater. Til Kobbegård (under proprietærgods) havde han sendt 12 ryttere, hvoraf bonden sendte ham de seks tilbage. Nu ville han gerne have en forholdsordre for fremtidige tilfældes skyld. Sessionen svarer, at den nævnte gård skulle bære byrden lige med andre, og at de soldater, som lod sig afvise fra den gård, de var blevet henvist til af sognefogeden, ikke kunne vente at få anvist indkvartering andetsteds.³⁶

Ulvejagt

En af de arbejdsbyrder, som bønderne skyldte samfundet, var ulvejagten. Den blev gennemført i vintertiden, når jorden var bundet af frosten og derfor fremkommelig, og bønderne ikke var for travlt optaget af andre nødvendige gøremål. Men de skulle være rede til at møde med meget kort varsel. Begge de rekvisitioner, som nævnes nedenfor, blev skrevet til amtmænd om søndagen, hvor jagten skulle starte om tirsdagen ved dagens begyndelse! Når ordren skulle gå fra amtmænd til regimentsskriver og derfra videre til sognefogederne, kunne der ikke blive megen tid tilbage til bøndernes egen forberedelse. De skulle stille med klapper og skralder; og det skulle være gode, jagtbare folk, ikke kvindfolk

34. LAV. GRyt 9.52: Ægtbog 1713–18. Iflg. amtmænd Woydas indledende instruks skulle regimentsskriveren her føre alle de ægter, som rytterbønderne foretog, med oplysning om, hvem der havde rekvireret, beordret og udført ægterne. Han skulle således lade »ægterne rigtig omgå over alt godset, mand efter mand, sogn og by efter andet, så den ene bonde eller sogn ej mere end den anden med noget utilbørligt, være sig enten ægter eller andet arbejde, imod forordningen vorder bebyrdet« så at klager fremover kunne undgås. – Ved store kørsler, som også proprietærbønderne deltog i, skulle han foretage tilrettelæggelsen sammen med amtsforvalteren.

35. ²/₁₀ 1705, klage fra Gauerslund mænd. Sognefogederne skulle sørge for lige byrde. Hvis nogen nægtede at køre, skulle andre sættes til det; men de modvillige skulle indberettes med henblik på udpantning og straf.

Egentlige ægtbøger, hvor sognefogederne skulle holde regnskab med ægterne i fogderiet, kendes allerede fra 1711, hvor det er noteret, at amtmænd har påskrevet et par gennemtrukne bøger (²/₁₀ 1711 for Anst sogn og nogle dage senere for Lejrskov sogn).

36. Se note 6.

eller små drenge, der mere ville være til gene end til gavn for jagten. Og så skulle de iøvrigt være udrustet med proviant til at være borte fra hjemmet 2–3 dage.

Det var sognefogederne, der skulle mønstre klapperne. Og det blev en arbejdsbyrde, der voksede med tiden. I 1723 havde jægermesteren bedt om, at sognefogederne udarbejdede mandtaller som kontrolgrundlag for mønstringen; men det ønskede amtmanden nu ikke at føje ham i. Han hævdede, at der ikke var to af distriktets sognefogeder, der overhovedet ville være i stand til at udfylde disse skemaer; og desuden kunne en sådan liste kun være af værdi for een jagt, idet flytninger og andre omskiftelser snart ville gøre den uaktuel. Han ville gerne holde sig til den gamle metode, hvorefter hver sognefoged og hver jagtbetjent havde ansvar for sit mandskab og nok skulle anmelde loyalt, om nogen var udeblevet.³⁷

Formentlig fik amtmanden sin vilje denne gang; men det har åbenbart ikke holdt længe. Fra hans efterfølgers tid er bevaret et par breve fra samme jægermester, hvor denne i sin rekvisition af jagten som en ganske selvfølgelig ting nævner, at sognefogederne skal medbringe mandtaller, når de stiller med deres mandskab.³⁸

Avlshoveri

Det almindelige hoveri, som var fæstebøndernes pligt i forhold til en hovedgård, omtales ikke meget i amtets korrespondance. Men der er enkelte vidnesbyrd om, at også dette var under sognefogedernes tilsyn.

Da amtmand von Linstow i efteråret 1737 temmelig brat forlod amtmandstillingen for at overtage posten som hofmester for prinsesse Charlotte Amalie, nåede han ikke at få gennemført en plan om at dele Harte sogn i to

fogderier på grund af arbejdets omfang. Da regimentsskriveren var interesseret i at få ordningen gennemført, henvendte han sig til den konstituerede amtmand, der naturligvis havde brug for en begrundelse for ønsket. Her beskrev han kort sognefogedernes opgave som den at udføre tilsigelser i sognet og holde tilbørlig opsigst med hoveriets forretning.³⁹

Sådan »tilbørlig opsigst« er nævnt f.eks. i en indberetning til ryttersessionen i 1733. Den var fra sognefogeden Jakob Bertramsen fra Lejrskov sogn. Han havde haft til opgave at føre tilsyn med høhøsten på Fovslet og havde da måttet irettesætte en karl, der ikke gjorde arbejdet ordentligt. Det havde fået karlen til at fare frem imod ham med trussel om at slå hjernen ud af hovedet på ham. – Denne opsætsighed indbragte iøvrigt karlen både spansk kappe og træhest, to timer af hver om dagen i fire dage, der ellers stod på vand og brød, »på det at han og ligesindede kunne vorde bragt under den frygt og lydighed, de er dem skyldige, som over dem udi arbejdet har at tilse forsvarligen vorder gjort«. ⁴⁰

3–5: Opsyn

De øvrige punkter i Christen Joensens instruks kan sammenfattes i ordet opsyn. Sognefogeden fik klart tillagt en ledende stilling i sognet som den, der i bred almindelighed skulle formane og tilskynde de øvrige bønder til at gøre det, som de var pligtige at gøre, både som samfundsborgere og som bønder. Hvis de så alligevel ikke gjorde det, skulle han indberette dem, så de nødvendige foranstaltninger kunne træffes (f.eks. afskedigelse af uduelige fæstere). Lovbrud skulle altid indberettes, så de kunne medføre den fastsatte straf.

En lignende myndighed var tillagt sognefogeden med hensyn til skatterne. Han skulle

37. ²/₄ 1723, brev til jægermester Bielcke.

38. LAV. B6C 162: Indk. breve. Adskilligt. Breve af ¹/₂ 1735 og ¹/₂ 1735 fra jægermester Bielcke med rekvisition af klapperne til ulve- og rævejagt.

39. LAV. B6C 139: Indk. breve. Politi- og justissager. Brev af ¹/₁₁ 1737 til den kst. amtmand Sr. Munthe fra regimentsskriverens fuldmægtig.

40. LAV. B6C 138: Indkomne breve. Politi- og justissager, ekstrakt af rytterbøndernes memorialer til sessionen ¹/₂ 1733. (Dette ekstrakt burde nok have ligget i ryttergodsarkivet).

tilskynde de øvrige bønder til at betale i tide, og hvis de ikke gjorde det, skulle han foretage indberetning. Dernæst ville øvrigheden træffe beslutning om enten udpantning eller måske henstand. Lige så lidt som sognefogeden i de øvrige sager, der henhørte under den almindelige opsynsvirksomhed til fremme af god orden, selv skulle tage initiativ til tvangsforanstaltninger, skulle han gøre det i skattesager. Han skulle blot anmelde restancerne og så ellers afvente myndighedernes afgørelse.⁴¹

Hvordan sognefogederne har løst opgaven med i almindelighed at holde de øvrige bønder til at gøre deres normale pligt, kan ikke eftervises. Den gode dagligdag, hvor alt gik harmonisk til, har naturnødvendigt ikke kunnet sætte spor i arkiverne. Det var først, når noget gik galt, at amtmand og andre øvrigheder blev indblandet.

Typiske klagesager, hvor sognefogederne enten ikke har haft evne eller vilje til at gennemføre gældende regler, er klager fra skoleholdere, der ikke kunne få børnene til at komme i skole eller få bønderne til at levere de arbejdsydelser, de ifølge anordningerne skyldte, eller fra præster, der efterhånden havde fået for vanskeligt ved at færdes ad kirkevejene.⁴² I sådanne tilfælde kunne amtmandens ordrer undertiden være temmelig skarpe med trussel om, at den pågældende sognefoged kunne miste sit embede, hvis han nu ikke gjorde noget ved det. Det var jo ting, der burde kunne fungere uden speciel ordre fra amtmanden.

Særlige opgaver

Undertiden ser man sognefogeder ude i særlige opgaver, der næppe kan have været betragtet som egentlige sognefogedhverv, men som har været pålagt dem blot i kraft af, at de var mænd, amtmanden havde tillid til.

En af de dygtigste sognefogeder i århundredets første halvdel var Jens Andersen fra Viuf sogn. Han blev undertiden brugt som sætteskriver eller som sættefoged.⁴³ Det har vel været i egenskab af det sidste, at han i januar 1736 var i Asbo, Bække sogn for at undersøge et overfald, som sognets egen foged allerede havde givet indberetning om.⁴⁴ Ved en anden lejlighed var han i Bramdrup sammen med Hans Buhl af Eltang for at syne ildstederne; dette burde den lokale sognefoged nok selv kunne have gjort, men den indgivne rapport⁴⁵ viser, at han selv var en af de forsømmelige.

En ægteskabssag i Erritsø måtte han også tage sig af. Herfra havde en uheldig enke-mand klaget sin nød, fordi han ikke kunne blive gift igen. Han havde haft planer om at ægte naboens datter; men da det forlød, at hun havde ligget i med karlen, havde han måttet frafalde denne hensigt. Pigens fader havde fået præsten til at blokere hans trolovelse og ægteskab med nogensomhelst anden; så nu stod han altså og kunne slet ikke blive gift med nogen! Det var en sag, som myndighederne betroede Jens Andersen at ordne. Hvordan han skulle gøre det, blev ikke nævnt; blot at han skulle bringe det til »god

41. 1/3 1712: Sognefoged Stefan Jørgensen var kommet ind på at foretage udpantning hos dem, der ikke havde leveret deres skattekor, og desuden beregne sig et udpantningsgebyr. Det klagede Gårslev sognemænd over, og amtmanden indskærpede, at han ligesom andre sognefogeder kun skulle tilholde bønderne til at betale skatterne m.v.. Hvis en mindelig advarsel så ikke hjalp, kunne der efter ansøgning foretages udpantning (exekution).

42. Se note 26.

43. 1/3 1734.

44. LAV. B6C 139: Indk. breve. Politi- og justitssager, 2/1 1736 indberetning fra Jens Andersen, Viuf, om syn på en mand i Asbo, som var blevet slået af Hans Ulf. Jens Andersens indberetning gjaldt de sår, som den overfaldne havde fået, mens en indberetning af 1/3 fra den lokale sognefoged Tor Jensen mere gik på årsagen til klammeriet og skyldspørgsmålet: »Hans Ulf nægtede ikke, at han jo havde givet Skøllermand en ørefigen med hans hånd« Det har været en kraftig ørefigen, for Jens Andersen konstaterede to åbne huller i mandens pande samt et, der nu var ved at lukke sig.

45. LAV. B6C 148: Brandvæsen på landet, 2/1 1737 indberetning fra Hans Buhl af Eltang og Jens Andersen af Viuf om syn på ildsteder i Bramdrup: »Hos sognefoged Stephen Bertelsen forefandt vi en meget ringe og i siderne gennemrevnet bageovn, hvorved var oprejst en skorsten ungefær halvanden alen over bjælken, derover var igen ovenfor i mønningen af huset gjort et hul, hvor røg og gnister skulle udfare ...«.

rigtighed« for den giftetrængende enke-mand.⁴⁶

Enkeltvis eller i grupper kunne sognefogeder blive sendt ud i andre mæglingsopgaver, typisk hvor alle bønderne i en by var kommet i indbyrdes strid om skel- og markproblemer.⁴⁷

Mens vedligeholdelsen af det helt lokale vejnet påhvilede det enkelte sogns beboere og gerne skulle kunne foregå uden indgriben ovenfra, forholdt det sig anderledes med landevejene. Her var der brug for den overordnede amtslige administration. I det omfang byrderne blev fordelt på sognenes beboere, ville fogederne komme til at indtage deres sædvanlige plads i systemet som dem, der skulle holde tilsyn og fordele. Men undertiden kunne der være brug for en mand, der kunne have en vis ledelse af arbejdet over en noget længere strækning. Det skulle være en mand af det fornødne format, ikke nødvendigvis en af sognefogederne, men selvfølgelig blev de også fundet blandt disse. I udnævnelser af Jørgen Nielsen Bang i Stovstrup, Ullerup sogn blev en sådan særlig opgave nævnt udtrykkeligt.⁴⁸

Andre bondeembeder

Den magtfordeling, som en senere tid forsøgte at realisere gennem det formaliserede demokrati, hvor hyppig stemmeafgivning blev det afgørende redskab, er naturligvis enevoldstiden fremmed. Men en reel fordeling af indflydelse og ansvar har der alligevel været i kraft af selve det administrative system, hvor væsentlige beføjelser blev henlagt til betroede bønder, hvis funktion var betinget af, at de ikke blot havde øvrighedens, men også deres sognefællers respekt. Den kolde, anonyme magtudøvelse blev først taget i anvendelse, når alle andre muligheder var udtømte; det

var den militære eksekution, hvor en afdeling bevæbnede soldater indfandt sig og blev på stedet, indtil øvrighedens krav blev adlydt. Men i det daglige var magten repræsenteret af en fra sognet, en som man havde mulighed for at få i tale f.eks. ved grandestævnerne. Sognefogederne var tilmed ikke de eneste »embedsmænd« i lokalforvaltningen; det kan derfor være gavnligt ganske kort af afgrænse deres stilling i forhold til de øvrige.

Oldermænd

Oldermænd, videfoged og grandefoged er betegnelser for samme funktion. Når der ses bort fra de mere selskabelige pligter, en oldermænd havde, kan der synes at være en vis overlappning med sognefogedernes opgaver; men det er ikke grundlag for identifikation af de to forskellige hverv. Det er snarere udtryk for det generelle forhold i tiden, at forskellige embeder kunne overlappe hinanden med hensyn til ansvarsområde.

Mens oldermændene er en funktion af landsbyernes »selvstyre«, er sognefogederne en funktion af centralmagten. Oldermændene virkede på skift i bylaget; sognefogederne var udnævnt ovenfra og blev siddende i embedet, så længe øvrigheden ønskede det, normalt til de døde eller måtte gå af på grund af alder.

Lægds mænd

Der er grund til at tro, at dette ord optræder i to betydninger med forskelligt indhold.

Lægds mænd kan være en funktion af det militære udskrivningsvæsen, især som det udviklede sig siden 1701 med forordningerne om udskrivning af landsoldater og dragoner. Disse forordninger bestemte, at hver 20 tdr. hartkorn skulle udgøre et lægd, som skulle

46. LAV. GRyt 9.13: brev af $\frac{3}{10}$ 1745 fra Peder Mikkelsen Burlev til sessionen.

47. $\frac{1}{7}$ 1737: Fire sognefogeder skulle sammen med hr. Muhle af Hvilsbjerggård syne markstrid i Pjedsted. Pjedsteds egen sognefoged var part i sagen. Striden stod mellem præsten og tre bønder på den ene side og de øvrige bymænd på den anden. Sognefoged Rasmus Pedersen skulle stille til synet med samtlige bymænd medbringende dokumentation for, »hvad ret de har til de satte skel og ris, og hvad der har bemyndiget dem til at høste andres hø og især nu på en sabbat og imod mit forbud og befaling.«

48. Se bilag nr. 7.

stille en soldat eller dragon. Hvert lægd skulle have sin lægdsmand. Stillingen skulle gå på omgang.

En typisk sognefogedopgave som fordelingen af ægt burde være lægds mændene uvedkommende, og der er heller ingen tegn på, at de har beskæftiget sig med sådant i det område, hvor sognefogedordningen er bedst bevaret, rytterdistriktet.

Omvendt synes sognefogederne ikke at have befattet sig med udskrivningen af soldater (dragoner), undtagen derved at de kunne komme til at viderebringe forskellige ordrer til lægds mændene.⁴⁹

I nogle sessionsplakater fra tiden kort efter århundredets midte forekommer der en klar skelnen: Lægds mændene skulle præsentere det unge mandskab. Sognefogederne skulle syne ildstederne, formane de forsømmelige, og – hvis formaning ikke hjalp – indberette dem og evt. indbringe dem til afstraffelse.⁵⁰

Men ordet lægdsmand kunne også bruges i en betydning, der ikke var bundet til udskrivningsvæsenet. I Skanderborg amt blev de mænd, der havde sognefogedfunktion, kaldt lægds mænd.⁵¹ Og der er spor af samme betegnelse visse steder i Koldinghus amt. Da amtmand Jessen i 1729 måtte forsøge at gennemtvinge en skadeserstatning i Lindved (Sindbjerg sogn, Nørvang herred) ved hjælp af udpantning, måtte han i sin resolution bruge denne uklare formulering, at den skulle ske ved »sognefogeden eller lægdsmanden i sognet«.⁵² De lægds mænd, der var en funk-

tion af udskrivningsvæsenet, havde ikke et sogn, men et lægd som virkeområde; men her regnedes der åbenbart med sognet. Tilsvarende finder man undertiden lægds mænd parallelt med sognefogeder i henvendelser udefra, således fra kirkeinspektør Morville, der efter adskillige bryderier med at få bønderne til at køre for ham opnåede en godkendelse af, at han selv kunne rekvirere kørsel, hvilket måtte meddeles til »lægds mænd og sognefogeder«.⁵³

Bondefogeder og rodemænd

Ordet bondefoged bruges almindeligvis om en bonde, der virker som godsejerens eller hans ridefogeds højre hånd, parallelt med sognefogeden på det gods, amtmanden havde direkte beføjelser over.

Da der på Engelsholm gods skulle foretages en regulering af hoveriet i 1730, blev der udfærdiget en »repartition« over fæstebøndernes hoveripligter. I denne liste forekom tre »rodemænd«, der skulle have god og tilbørlig opsigt med deres rode og til gengæld var frie for hoveri.⁵⁴ Her har godset altså været inddelt i »roder«, og det fremgår ikke, i hvilket omfang sognegrænser har været fulgt. En nyere liste fra 1791 nævner to personer i samme funktion. Den ene var iøvrigt en kvinde, enke efter afdød rodemand. Den anden genfindes i amtmandens liste over sognefogeder i 1792.⁵⁵

Sognefogeder og bondefogeder var dem,

49. LAV. B6C 71: Brev af $\frac{15}{11}$ 1748 fra regimentsskriver Nikolaj Hansen om et lægd, der havde fået pålæg om at betale til dets soldat under en kur, som denne skulle gennemgå. Regimentsskriveren havde henvendt sig til sognefoged Markus Hansen i Bredstrup, der havde henvendt sig til lægdsmand Peder Mortensen, sammesteds, som havde forelagt sagen for sine lægdsbrødre. Disse havde så svaret lægdsmanden, at de ikke ville betale en skilling, før end de havde set kongens egen befaling! Hvilket lægdsmanden meddelte sognefogeden, der dernæst kunne tilsende regimentsskriveren brev om sagen.

50. LAV. GRyt 9.6: Sessionsplakater 1751–55.

51. Jvf. min artikel i Bol og By, se note 29.

52. $\frac{7}{12}$ 1729.

53. LAV. GRyt 9.13 Brev af $\frac{7}{11}$ 1721 fra rentekammeret til amtmanden om, at kirkeinspektør Morville skulle have fri befording.

54. LAV. G 394.19: Engelsholm, hoverisager. Repartition af $\frac{1}{4}$ 1730. De tre rodemænd er Jørgen Hansen i Balle, Peder Rasmussen i Lihme og Peder Mogensen i Rostrup.

55. Sammesteds. Fæstere og hoveri i henhold til plakaten af $\frac{24}{2}$ 1791. Rodemandens enke i Rauning er Sidsel Madsdatter, der er fri for pligtarbejde og ægter, bortset fra, at hun skal køre med husbondens beskikkede, når påbydes. Rodemanden i Store Lihme er Niels Laursen, der har samme frihed som enken. – Sognefogedlisten i kommissionsforretningen af $\frac{23}{2}$ 1792 ang. sognefogeders bestemmelse (LAV. B6C 174) nævner som sognefoged i Nørup sogn Niels Lauridsen.

der i første omgang havde pligt til at gennemføre de højere myndigheders ordrer. Men naturligvis skulle ordrer kunne effektueres overalt. Derfor kunne en amtmand finde anledning til en formulering som den, der blev brugt i en fuldmagt til nogle skovridere i 1752, da de skulle gennemføre en razzia på stjålet træ overalt i amtet.⁵⁶ Fuldmagten var adresseret til »samtlige sognefogeder i amtet«, men der blev taget højde for de tilfælde, hvor en by ikke havde nogen »bondeembedsmand«: »I de byer, hvor ingen sognefoged er, skal vidfogeden eller oldermanden, og hvor denne heller ikke findes, den ældste gårdmand« være skovrideren behjælpelig med at foretage razziaen.

Løn

En rytterbonde kunne være enten fæster af krongods eller selvejer. Det almindelige selveje gav ikke al den frihed, som man med vor egen tid in mente sikkert ville forestille sig. Selvejerbonden skulle naturligvis ikke betale indfæstning, når han overtog sin gård; men til gengæld skulle han svare »husbondhold«, og også i andre henseender kunne hans byrder meget ligne dem, der lå på fæstebonden. Der er da også i tiden en tendens til at skelne mellem »selvejer« og »egentlig selvejer«.

Visse af de byrder, der lå på bønderne, kan henregnes til den betaling, man måtte yde for at have gården i fæste. Det kunne være penge, naturalier eller arbejde (hoveri). Men også staten som sådan havde sine krav at stille; og hvad enten man var fæster eller selvejer, måtte man svare sin skyldighed; hertil hørte foruden visse skatter og afgifter selve rytterholdet, men også visse naturalie- og arbejdsydelser, som samfundet havde brug for; f.eks. indkvartering af soldater på gennemmarch, ulvejagt, reparation af veje og transport i offentlighedens tjeneste.

Den sidste post, ægten, var ikke den mindst

byrdefulde, og netop den har gennem hele den behandlede periode været væsentlig i aflønningen af sognefogederne: De var frie for ægt. Det fremgår bl.a. af Danske Kancellis henvendelse til amtmændene i 1792, hvor man skulle have den nye sognefogedordning til at fungere og i den sammenhæng efterhånden måtte have løst de spørgsmål, som forordningen af 1¹/₁₁ 1791 ikke selv havde taget højde for.⁵⁷

Som flere andre byrder stod også ægtforpligtelsen i forhold til hver gårds hartkorn. Altså jo større gård des højere løn til sognefogeden. I almindelighed blev sognefogederne udvalgt blandt de forholdsvis store gårdmænd; i et enkelt tilfælde finder man dog en påfaldende lille gårdmand udpeget til sognefoged. Det var Christen Roesen i Bindeballe, Randbøl sogn, der fik sin udnævnelse i 1706.⁵⁸ Det kortfattede notat om hans beskikkelse nævner, at han bebor en halv gård. Til gengæld er den eneste arbejdsopgave, der nævnes i kopibogen, fordelingen af ægterne efter amtmandens eller amtsforvalterens rekvisitioner. At amtsforvalteren (og ikke regimentskriveren) nævnes ved siden af amtmanden, indicerer, at det kun har været sognets strøgods, Christen Roesen skulle tage sig af. Løn har for så vidt stået i forhold til ydelse.

Som det fremgik af Peder Andersens afskedsansøgning, kunne sognefogedhvervet være ret så krævende. Han følte, at han kom bagud med gårdens drift. Ægtfriheden og evt. anden hovfrihed har næppe kunnet give fuld kompensation for besværet. Det kunne have uheldige konsekvenser. Det blev erkendt ved en ryttersession i 1690, hvor regimentskriveren stillede forslag om, at sognefogederne skulle have en vis betaling, bl.a. fordi han så selv bedre kunne kræve, at de gjorde det, som forventedes af dem.⁵⁹

Sognefogedtjenesten blev på intet tidspunkt før nyordningen i 1791 en opgave, der kunne virke tiltrækkende af materielle grunde. I et enkelt tilfælde vides, at stillingen

56. 1/4 1752.

57. Se bilag 11.

58. Se bilag 4.

59. Se bilag 9.

blev besat efter ansøgning,⁶⁰ men det må antages, at amtmanden i almindelighed udpegede de mænd, han (i samråd med amtsforvalter eller regimentskriver) fandt bedst egnede; og som Peder Andersens tilfælde har vist, lod det sig ikke gøre at komme ud af bestillingen, blot fordi man selv ønskede det. Man kunne søge sin afsked, men ikke tage den.

Det har været de brede skuldre, der bar byrden. Hovedsagelig var det bønderne på de relativt store hartkorn, der fik hvervet. Dette har i sig selv kunnet omgive stillingen med en vis naturlig respekt, og denne er blevet understøttet af amtsmyndighederne. Det kan aflæses helt formelt i forskellige udnævnelses-skrivelser, hvor de øvrige bønders lydighedspligt kan være understreget, eller hvor amtmanden på anden måde medvirker til stillingens ære.⁶¹

Men at det ikke blot har været en formel sag, og disse betroede bønder virkelig kunne have grund til at betragte sig som styrets medarbejdere i arbejdet på landets trivsel, fremgår f.eks. af en mere fortrolig skrivelse fra landkommissæren (den kommitterede ved ryttersessionerne) til amtmand von Linstow i 1737.⁶² Her betroede han amtmanden, at han gjorde og ville gøre, hvad der stod i hans magt, for at der ikke skulle komme »sjællandske tilstande« på ryttergodset i Jylland, hvor det endnu var lykkedes at bevare bønderne mod fuldstændig økonomisk udmarvning; han fattede knapt, hvordan rytterbønderne var i stand til at bære de store byrder, der var lagt på dem, men understregede, at det jo ikke var noget, han ville sige, når bønderne ved ryttersessionerne selv hørte på ham. Det var byrderne i forbindelse med vej-arbejdet, der var på tale; og det fremgår af hans brev, at von Linstow havde beklaget sig over det vanskelige i at tilrettelægge og fordele dette arbejde. Et af landkommissærens

gode råd til amtmanden var, at han burde udvælge nogle af egnens pålidelige og fornuftige mænd til at tage del i tilrettelæggelsen. Han nævnte fem ved navn: Hans Simonsen i Lilballe, Jens Simonsen i Dons, Jens Andersen i Viuf, Morten Dahl i Andkær og Christen Joensen i Mejsling. De var alle sognefogeder.

Bilag 1.

Tysk udkast til instruks for sognefogeder under det Brockdorfske regiment. LAV B6C 137: Polit- og justitssager, uden år:

... de brochdorffsche Regimente.

- 1 Solle die Sognefogd gehalt. sein Ein Jede des Herr. Amptmands Handt undt ordre zu Respectiere undt pariren wenn sie ihm vorgewist wirt, auch nich die geringste Verseumnis selbige nach zu lebe spüre lasse So fern sie nicht da vor wolle angesehen sein, nach dem nichts weiter von sie pretenderet wirt, als was die biligkeit gemess(?)
- 2 Solle Sie auch ihre gemeine Kundt thun, das wenn sie uber das eine oder andre sich Zu beschwer undt Zu Klag habe sie sich Ebe so wo... bei dem Amptmand Als ander ... soll ein finde undt ihr Notturft vorbring wo sie dan so weit möglich nach beschaffenheit der Sache solle geholffen werde
- 3 ist dieses auch da bei Zu observiren das de baue mit unbillig Egt undt Fuhr nicht beschwert es geshehe durch hve es auch wolle, es sei den das de Regimentsshriber in ... Königl. Mai.t dienst sie da zu Commandiret, Also das kein Officier oder wer es auch möchte sein ist befugt undte was schein es konte vorge-

60. Se bilag 6.

61. 1/3 1737: Henrik Madsen i Højen har været en af dem, der fik brug for at spørge amtmanden, om han fortsat skulle regnes for sognefoged. Det indbragte ham en flot bekræftelse fra amtmand Linstow, der skrev under med både hånd og segl og hele sin lange titel: »Hans Kgl. Majestæts til Danmark og Norge bestalter, etatsråd og amtmand over Koldinghus amt«.

62. LAV. B6C 163: Indkomne breve. Adskilligt. Brev af 1/3 1737 fra landkommissæren i Randers til amtmanden.

bracht werde die bauer mit fhur zu beschwe, und So fern dieses hie nechst gesch möchte, Soll de bauer es frei stehe, sich bei mir ein Zu finde undt daüber Klag, da mit solche unordentlichkeit ... Kan .... werde –

- 4 wert de Sognefogd noch mahl hiebei angesagt, das sie ...ichlich in ihre dörrfer kundt gebet, das die Session in Rippen¹⁾ d, 20, Juni soll vogenohme werde undt das de amtmænd selber will gegen werdig sein.

Nota de andr post kan man auch mit einführ.

Kommentar:

- 1: Det vestjydske regiment havde det meste af godset i Anst herred, men hovedmassen af dets gods lå i Riberhus og Lundenæs-Bøvling amter. En amtmænd havde ifølge amtmændsinstruksen af 1690 pligt til at deltage i ryttersessionerne for de regimenter, der havde gods i amtet.

Bilag 2

Koncept til instruks for sognefogederne under det Brockdorfske regiment. LAV. GRyt 6.2: Det vestjydske rytterregiments gods. Forsk. arkivalier sagligt ordnede, uden år^{1) 2)}.

Instru... for Sognefogderne under Hr. Oberste Brockdorfs Regimente.

- 1:
Alle og en hver Sognefogd skal vere forpligtet ... tillige med deres Sognemænd at er kiende Amtmænd. som den der af Hans Kongl. Maj.t er Sat her i Amtet på Kongens veigne Amtet at Derigere, dennem efter louv Ret og Dom at straffe og straffe lade, som sig der imod for seer og hans Neste for uretter fornermer eller beskadiger, og der imod den Nødtrengende og for urettede at for Svare, beskytte og handthefve.

2:

I skal og Respectere og parere Alle Amtmændens udgifne ordres og befahlinger som hand til Eder maatte udgifve enten Angaaende hans Kongl. Maj.ts Thieneste Eller til Amptets Nøtte og Gaufn, Ansende hand intet Andet skal eller vil befahle og beordre end hvad Ret og bielig er, hvo sig her imod forseer eller fordrister, giør det Eder her med Vitterlig at Amtmænd. den Myndighed er tillagt³⁾ eder fra Sognefogderiet at fra sette og en and. sig(?) at indsette, og desforud. efter Sagens beskaffenhed at straffe som ved bør.

3:⁴⁾

Sognefogderne skal tilkiendegifve deres Meenige Sognemænd, at i fald de enten af en Eller Anden det vere sig officer Rytter eller bunde blifver ofverfald., fornermet og ellers skee for Kort, skal de saa frembt de Ellers iche mindelig ....., om det iche er imod hans Maj.ts Louv om selgf...te forliig imod hans Kongl. Maj.ts Interesse kan fo..... mig derved(?) deres(?) skriftl. Memorialier at ..... gifve hvor da en hver mest muligt ska..... hiulpet til Rette.

4:

Ingen Sognefogd maae under staae sig at tilsige nogen bonde udi Egte med mindre min Egen eller Regimentskrifverens ordre der om først frem vises,⁵⁾ og skal det vere bunden tillat at begiere førend Hand Kiører ordrene at See sig der efter at Rette, Saa at ing. anden det vere sig hvem det vil af officerer Ryttere og saa fort Nog. bunde i Egte maae bruge som iche skeer til Hans Kongl. Maj.ts Thiene... Schulle nogen bunde med Ubillige Egter i Saa maade besverges, skal det Stande Dennem frit for sig der ofver hos mig at besvere, hvor da dennem Ret og skiel skal vederfahres.

5:

Alle de som Sidde frie for Egte skal Sognefogderne under Straf som ved bør mig til Kiende gifve og efter hvis ordre og tilladelse det er sket paa det ieg kan hvide

hvorledes her udi Amttet med sligt forholdes.⁶⁾

6:

Hvad Ellers udi et hvert Sognefogderie passerer af Thiuferie, Horrerie, Slags Maal Leier maal og Alt dislige som af Louv og Ret Samt Amtmandens Administration derofver at Holde og Straffe Dependerer, Schal Sognefogderne mig flittig til Kiende gifve, Saafremt de iche vil til Svare, ifald hans Maj.t's Interesse ved deres forsømmelse ei blifver i agttagen.

8 (som er rettet fra 7 og 9):

og sidste skal Sognefogderne giøre deres Samptl. Sognemend bekient at Sessionen d. 20 Juni udi Riibe holdes skal på det enhver i Tiide sig der hafver at indfinde som skulle eller kunde hafve noget at Søge.

7 (rettet fra 9):⁷⁾

..... skal og her med vere Sagt, at naar nogen .....d bliver beordret at tilsige en og anden ..... Eller andet efter mine ordres at forrette ..... maatte findes Ulyedige Uhørige eller i anden ..... Sette sig der imod skal Sognefogderne mig det betieds angifve, paa det de der for tilbørlig kan blifve anseet og straffede.

Kommentarer:

- 1: Skønt nu arkiveret i ryttergodsarkivet hører dette dokument nøje sammen med det tyske udkast for Brockdorf-instruksen og det tilsvarende tysk-danske par for Uttervig-instruksen. De to tyske udkast er skrevet på samme stykke papir, og håndskriften er i alle fire dokumenter tilsyneladende den samme. Det drejer sig altså om en instruks for sognefogeder i den del af Kol-dinghus amt, der var tillagt det vestjydske regiment.
2. Papiret er hullet; dette er gået ud over punkterne 3 og 7.
- 3: Formuleringen indicerer måske, at der udtrykkeligt er givet amtmanden en sådan beføjelse. Der er imidlertid endnu ikke fundet belæg herfor.
- 4: Dette punkt repræsenterer en bearbejdning og indskrænkning i forhold til den tilsvarende § 2 i det tyske udkast: Mens amtmanden i det tyske udkast primært optræder som bondens værn og i den sammenhæng opfordrer dem til at benytte deres klageret, så er der her tilføjet, at klager skal være skriftlige, og at mindelige forlig først skal være forsøgt. Den manglende tekst synes at kunne rekonstrueres i retning af, at sådanne mindelige ordninger kun må finde sted, når det ikke drejer sig om lovbrud, der udløser bøde til kongen (kongens interesse). Sådanne forlig kunne iflg. Danske Lov 1–24–8 ikke fritage for bødestraf.
- 5: Den beskyttelse af bønderne, der lå i, at kun amtmanden eller regimentsskriveren kunne rekvirere kørsel, var gennem hele perioden vanskelig at opretholde. I 1690 havde generalkrigskommissariatet selv indstillet, at rekvisitioner direkte fra officererne måtte efterkommes, hvis det ville tage for lang tid at fremskaffe den ordinære rekvisition (GRyt 5.4, brev af % 1690). Siden skaffede f.eks. rytterdistrikternes kirkeinspektør sig en lignende ret. Hyppigt har også officerer og ryttere tiltunget sig samme ret ved magtanvendelse, men dette ville almindeligvis medføre en erstatning til de bønder, det var gået ud over.
- 6: At amtmanden har brug for, at hans sognefogeder orienterer ham om, hvem der er fri for ægt og hvorfor, indicerer, at denne instruks er blevet til ved hans tiltræden eller kort efter. Hermed stemmer også den proces, der synes at være sket mellem det tyske udkast og det danske koncept: fra en næsten enerådende »idealistisk« fremhævelse af amtmanden som bondens værn til en noget mere »fornuftig« og detaljeret moderation i retning af, at bønderne selvfølgelig ikke skal komme rendende med deres klager i tide og utide, men bruge skriftlig form og kun hvis de ikke kan løse problemerne selv.
- 7: Dette punkt kan rekonstrueres i retning af, at amtmanden er rede til at håndhæve den myndighed, som sognefogederne skal udvise over for bønderne.

Bilag 3:

Koncept til instruks for sognefogederne under under oberst Uttervigs regimente. LSV. B6C 137, uden år^{1) 2)}.

Instruxion,

hvorefter Sognefogderne ... under Oberst Uttervigs regimente sig hafver hernelst at Rette og forholde.

1:

Skal de vere tilhold. at gifve Amptmand. først og der nest efter Amptmands viedere ordre Regimentskrifver. som Ridefoged bekient, naar noget Slags maal, tiufverie, leiermaal og alt dislige forefalder, paa det de for urettede kan vederfahes hvad Rett er og den skyldige der imod Straffet, Saa og fordi hans Maj.ts Interesse ej noget der under skal afgaae mens tilbørlig blifve observeret.

2:

Naar nogen tiufve enten med Koester elle disfor ud. blifver grebe. og loulig kan bevises, at hand er en Tiuf, Schal Sognefogden i hvis Sog. sligt passerer vere omhyggel. at hand blifver grebe. og her til Koldinghus udført paa det slige Insolentier tilbørlig kan vorde straffet befindes og at de eller andre i deres sogner dislige Tiufve lade passere skal de efter Louven blifve anset om det maatte opdages.

3:

Alle Sognefogder skal gjøre deres Meenige Sognemend bekient, at ifald de enten af Een Eller and. det vere sig hvem det vere vil blifver for Urettet fornermet ofverfalden Eller i anden maade sker for Kort skal de med deres skriftlig Memorialier til Amptmanden indkomme, som deres Andragende efter louv og Ret samt for ordning og saa vit muligt og billigt er vil forsvare og Maintenere.

4:

Ingen Sognefoged maae understaae sig at tilsige nogen bunde udi Egt Eller Arbejde

med mindre Amptmandens Egen Eller Regimentskrifvers som riidefogd ofver districtethans ordre forevises, og skal det stande en hver bonde Frit fore, at fordre ordren at See på det de sig der efter kan rette, dog skal Her hos forstaas At Hvad Hans Kongl. Maj.t vilt er angaaende, maae der udi ingen forhindring skee, af hvilche jagt Bethienter det og maatte begieres. Hvem Ellers herimod med ubillige Egter blifver besveret, staar det denn. frit for sig for mig at klage hvor da og en hver fra ald dislige ubilligheder skal forhielpes.

5:

Hvor imod Sognefogderne og hermed blifver advahret og tilhold. ej allene self mens end og Samptl. Sognemendene sligt at tilkiende gifve, at de Hørsommelig parerer og respecterer iche alleneste Amptmandens mens end og Regimentskrifverens ordre det vere sig Egt, Arbeide, eller andre occasioner som ej stande imod Hans Kongl. Maj.ts louv og forordninger, og Hvilche sig her imoed for Seer, skal iche alleneste paa deres Fæstes forbrydelse tilthales mens end og i andre maader efter Sagens beskaffenhed Straffes som ved bør.

6:

Hvor efter Sognefogderne sig hafver at Rette, og udi det øfrige Hermed gjøre bekient, at de Amptmand. udi alle tilfelde som maatte forefalde hafver at Søge som den Hans(?) Kongl. Majt.s udi Ampttet hafver Sat, iche alleneste hans Maj.ts Thi-eneste men end og bondens Conservation at observere – og for ald and. Ulovlige Procedurer det meste muligt er at beskytte og forsvare.

NB: angaaende de .... quantum til amtskr. at lefvere(?).

Kommentar:

1: Dette koncept har ligesom det tilsvarende for Brockdorffregimentets sognefogeder et tysk udkast, der synes at være blevet til før den danske bearbejdelse. Men i dette til-

fælde er bearbejdelsen ikke så omfattende. Den vedrører især § 4, hvor det tyske udkast endnu ikke har taget det forbehold, at også jagtbetjente kan rekvirere ægt.

- 2: Til forskel fra Brockdorf-instruksen er der i Utterviginstruksen fundet anledning til at behandle tyveri særskilt. Forklaringen findes mest naturligt i sammenhæng med de særlige rettigheder, der er nævnt for jagtbetjentene: Kongens vildtbane har udgjort en fristelse, som ganske mange bønder ikke kunne modstå.

Bilag 4:

Udnævnelse af Christen Roesen i Bindeballe. LAV B6C 7, ¹/₂ 1707.

Ao. 1707 den 12 Xbr er Christen Roesen der beboer en halvgrd udi Bindeballe anordnet at vere Sognefoged udi Randbøll Sogn, indtil videre, efter sædvahnlig Maade, samme stilet, og hand at nyde dermed dend frihed som andre Sognefogder Nyder, og haft hafuer, og at lade Egterne gaa Rigtig om udi Sognet uden nogen Profit der Ved at søge, efter de Sedler som hannem fra Amtmanden eller Amptsforvalteren blifuer tilstillet.

Kommentar:

Her er det en af de mindre gårdmænd, der udpeges; han bebor kun en halv gård. Hans løn vil være tilsvarende lille: frihed for de byrder, der ellers ville påhvile en halv gård. Opgaverne synes også kun at omfatte ægtfordelingen. Det er ikke regimentskriveren, men amtsforvalteren, der nævnes som den, der kan sende ham rekvisitioner: det drejer sig om strøgods.

Hvad angår opgavernes mængde, kan man dog egentlig ikke drage nogen sikker slutning fra teksten. Denne er generelt så kortfattet, at forklaringen måske burde søges i skriverens hastværk.

Bilag 5:

Hævdelse af Anders Asboes tidligere udnævnelse. LAV. B6C 12: Kopibog ²⁷/₁₁ 1722.

Paa Sognefogden Anders Asboe hans Memorial skrefven således: Som mig om Denne forandring indtet er bekiendt det ej heller tilkommer andre sognefogder her i amtet at anordne ej heller at afsætte uden min forrevidende og Consense saa forretter derforre endnu bem.te Anders Asboe Sognefogdens Embede der i sognet lige som forhen indtil videre om ieg nødig skulle finde nogen forordning(!) derudinden at gjøre dog at hand saadant forsvarligen forrestaaer og betiener og indtil(!) u-sømmeligt Derved begaaer mens i alle maader Retter sig efter de hannem derom til kommende ordre og Dend hannem meddeelte instrux. og indtet derimod forre tager hvorved hand da og nyder frihed hand forhen derved hafft haver Coldinghuus d. 27. November Ao. 1722. Woyda.

Bilag 6:

Udnævnelse og instruks for sognefoged Christen Joensen, Mejsling. LAV. B6C 13: Kopibog over udgæede breve, ³⁰/_% 1724.

Instruction for Sognefogden Christen Joensen.

Som Sognefogden Mickel Hansen i Jerlef ved Døden er afgangen og Sognefogderiet derover med een anden vil forsiunes saa bliver derforre efter ansøgning¹⁾ i hans sted herved til sognefoged i bem.te Jerlef Sogn anordnet Christen Joensen i Meisling, der sig herefter saadant forretager og forretter efter de ordres som hannem bliver tilstillet fra mig eller Regimenttskriveren til hans Maj.ts tieniste uopholdelig og uden Nogen Derudinden tagende forsømelse egterne lader hand og Rigtig udi Sognefogderiet omgang fra dend eene til dend anden uden noget sig til fordeel eller anden tilskade derved at søge, paa det at dend eene med den anden kand bære byrden. Bøderne i

bem.te hans Sognefogderie, tilholder hand og, i Rette tiide Derris Skatter og udgifter at afclarere Og imod qvitteringer betahle, Saavel som og at efterkomme aldt hvis de til Hans Maj.ts tieniste Kand blifve befallet, Saavel som og at de tilbørligen Self Deris Jorder Dyrcker og indauler og stederne forbedrer og vedligeholder, og Naar hand skulle fornemme at nogen bonde saadant icke skulle efterkomme mens af ødselhed, Druchenskab eller i andre slige tilfælde, lader sin gaard forfalde angifver hand saadant strax for mig og Regimentskrifveren, at Saadan Een forsømmelig og Nachlæssig Bonde kunde derfor blifve anseet og blive Endret iligemaade gifver hand og til kiende naar nogen i hans Sognefogderie sig forseer og begaaer Lejermaal Slagsmaal, arbejder om Søndagene, eller andre hellige Dage, at hans Maj.ts derved falden bøder Kand blifve inddreffvne og de Skyldige straffede med meere en Sognefoged bør i agt tage, hvorimod bem.te Christen Joensen Så lenge hand dette u paa Klage lig og som sig bør forestaaer og forretter, og nyder hvis hans formænd før hannem derfor nødt og haft haver og andre Sognefogder nyder, og paa det at Regimenttskrifveren og herom vedbørlig efterretning Kand hafve saa anmelder og forevises hannem dette, at hand de herefter udstedende ordres derefter kunde indrette. Coldinghuus, d. 30. Juni 1724. Woyda.

Kommentar:

- 1: Det fremgår egentlig ikke, hvem der har ansøgt: sognet, om at få en ny sognefoged, eller Christen Joensen, der gerne vil have stillingen. Begge dele vil formentlig virke usædvanligt. De økonomiske fordele i forbindelse med sognefogedhvervet stod ikke i forhold til arbejdsbyrden, og det ser ud til, at det generelt har været amtmanden, der har pålagt en egnet mand hvervet (jvf. Peder Andersens afskedsansøgning i bilag 8). Men den ære, der har været knyttet til stillingen, kan uden tvivl have været et incitament. (På et langt senere tidspunkt, i

1781, havde man i Højen sogn et tilfælde, hvor en selvejerbonde først havde undslået sig, men siden udtrykkeligt bad om at få stillingen, da det var gået op for hans kone, at den nye sognefoged, der kun var fæstebonde, skulle have forrang fremfor dem i kirken!).

At et sogn ville være nødt til at søge om at få en ny sognefoged, er næppe tænkeligt, idet stillingen var nødvendig for administrationen. Der kendes dog et enkelt tilfælde, hvor et sogn formelt har søgt herom. Det var i 1716, hvor samtlige sognemænd i Vamdrup sogn, efter at den gamle Markus Nissen var både død og begravet, henvendte sig til amtmanden om en ny sognefoged. Men det fremgår nu af brevets indhold, at deres hovedanliggende har været, at de langt om længe kunne få en foged, der ville lade det gå ordentligt til med ægterne. (LAV. B6C 138: Indkomne breve. Poli- og justitssager, ^{23/} 1716).

Bilag 7:

Afskedigelse af Lave Hansen og udnævnelse af Jørgen Bang, Stovstrup i Ullerup sogn. LAV B6C 16, 3/7 1736¹⁾.

Som Lave Hansen ikke herefter for alderdoms og de med alderdommen følgende skrøbeligheder så forsvarligen kan forrette tjenesten, som ske bør og han forhen gjort haver, så vorder herved i hans sted Jørgen Bang af Stovstrup til sognefoged over Ullerup beskikket, udi hvilken tjeneste han sig således har at opføre, som Hans Majestæts lov og forordninger byder²⁾, og i særdeleshed har han derhen at se, at omgangsægterne rigtigen og uden ringeste skin af interesse vorder forrettede, og at hvad ordrer som af hans foresatte øvrighed skikkes ham, ufortøvet vorder efterlevet. Så haver han og med al flid at beoagte, at hovningen ved korn- og høhøsten lige billigen og tåleligen for alle vorder forrettet, hvilket ligeledes bør iagttages ved koblernes grøftning. Endelig har han, når nogen uorden, klammeri eller anden usømmelig

gerning i sognet forøves, det straks til mig at indberette, på det de mishandlende vedbørligen kan blive afstraffede og mange skadelige processer, som amtets beboere særdeles inclinerer til, derved kan blive hæmmede. Og som bemeldte sognefoged Jørgen Bang desforuden³⁾ ej alene skal holde over byernes vide og vedtægt og sørge for deres fremtarv, men også er betroet inspektionen over de allernådigst bevilgede vejes reparation ved Fredericia kobler, og han altså ikke uden en budfogeds⁴⁾ hjælp forsvarligen kan forvalte sin funktion, så bliver forrige sognefoged Lave Hansen dertil beskikket, hvorudi han skal have samme ære og værdighed, som han havde, da han virkelig var sognefoged. Hvilket således med egen hånd og segl stadfæster, Coldinghus, d. 6. juni 1736. Linstow.

Kommentar:

- 1: Udnævnelsen er her gengivet i let moderniseret tilsnit.
- 2: Amtmand Linstow har nogle gange i udnævnelser henvist til »lov og forordninger«. Danske Lov nævner ikke sognefogederne, og de er kun meget sporadisk nævnt i de forordninger, der var udkommet på den tid.
- 3: De opgaver, der nævnes efter »desforuden«, må antages at være sådanne, som ikke uden videre faldt ind under sognefogedhvervet. Det er dog ikke helt sikkert, at det også gælder opsynet med landsbyernes vedtægter. En sådan opgave ville blive aktuel, hvis bønderne og deres oldermænd ikke selv levede op til ansvaret. I sådanne tilfælde kunne der ske indgreb ved sognefogederne.
- 4: Budfogederne var sognefogedernes assistenter. Adskillige sognefogeder har betjent sig af sådanne, uden at det har givet anledning til nogen udnævnelse dertil fra amtmanden, se bilag 11.

Bilag 8:

Afskedsansøgning fra Peder Andersen, Hesselballe. LAV. B6C 137: Indkomne breve, politi- og justitssager, 17/1 1700.

Højædle og Velbaarne Gunstige Hr. Amtmand.

Jeg underskrefne Peder Andersen udi Heiselballe understaar mig for Gunstige Hr. Amtmand at andrage huorledis Jeg er af øffrigheden er udvalt til at være Sognefoget udi Heiselballe Boerlou og Aagaard i Starup Sogn, Huilchen Jeg ogsaa udi nogle Aars Tider, har forestaaen, mens Som Jeg nogle gange haver giort ansøgning hos Øffrigheden at ieg det maatte Vorde Entlediget, og icke endnu er skeed, da beder Jeg endnu paa det ydmyggeligst at Gunstige Hr. Amtmand vilde have mig der for forskaanet, Saa som Jeg befinder undertiden min Egen Gierning derover bliver forsømmet hvor udover Jeg Snart maatte komme til agters baade udi Een og Anden Maader. Tilmed da findis der her i Sognet, som ere baade Eldre og Klogere end ieg Som kand paa tage Sig Samme Fogderi. Herpaa er ieg Velb. Herris Milde Svar forventendis Og Vil Saa Have hannem udi den Guddommelige protection troligen befalit Og Jeg forblifuer Gunstige Herris ydmygst som skyldigst Tiener Peder Andersen.

Datum Heiselballe, d. 17. Januar Anno 1700.

Kommentar:

Sognet er Øster Starup Sogn. Peder Andersen synes at have underskrevet selv, og det øvrige brev er i samme håndskrift.

Bilag 9:

Regimentsskriverens forslag om løn til sognefogederne. LAV. GRyt 5.1: Sessionsprotokol, fol. 51 (1690).

Jeg haver her Sognefogderne de stymper strippet(?) daglig i een oc anden maade oc for deris u-mage intet nyder hvorover de bliver nachlessig oc mange sager bliver fordult, ja mange Mænd døer oc Jeg iche faar det at viide førend langt efter tiider, Jeg kand med ingen føje straffe dem efterdi de intet nyder for deris tieniste oc derover gaar Kongen mangan dahler bort som jeg icke kand faa at viide, om de Højædle herrer icke holt det for got mand lod dennem nyde noget for deris tieniste, Da havde mand disto større ret over dennem om de noget forsveget og særdeles efterdi de meget ere plaget med Jagt oc ellers udi andre maader.

(Resolution:) Vii holder det icke u-biligt at de nyder noget for deris tieneste, oc på det intet for des aarsag Kong. skal afgaae, så bevilges Sognefogderne Portionskornet af enhver sin Portion aarlig Halftredie skeppe byg oc 3 skpr. Haure oc det efterdags, derimod skal de forpligt vere, Saa nar nogen Bonde ved døden afgaar eller andre Sager for falder det stra at angive, saa frembt de icke vil straffes.

Kommentar:

Rytterforordningen af 1695 afskaffede portionskornet.

Bilag 10:

Kgl. resolution om beskikkelse af sognefogeder. LAV. GRyt 9.14: Breve fra rentekammeret, $\frac{2}{3}$ 1740.

Kongel. Maj.ts Regiment-Skriver!

Om den imellem Amtmanden hr. Greve Øertz og Hannem værende tvistighed angaaende Sognefogdernes antagelse i det Coldingiske District, hvorover Hans Erklæring under 18d Novembr. 1739 her til Cammeret er indkommen, haver Hans Kongel. Maj.t den 24d Dec. nestefter allernaadigst behaget at Resolvere saaledes:

Vi ville allernaadigst at det med at antage Sognefogder udi Coldinghuus Amt skal forholdes, ligesom det skeer udi de andre Rytter Districter, saa at Regiment-Skriveren Dennem antager og be-

skikker, uden derpaa at søge Confirmation af Amtmanden, Alleene, naar saadan forandring forefalder, bør det dog Amtmanden tilkiendegives.

Thi bliver Højstbemeelte Hans Kongel. Maj.ts Allernaadigste Resolution hannem herved til allerunderdanigst efterretning forstændiget.

Forblivende Hans Velvilligste (9 underskrifter)

Rentekammeret, den 2d January Ao 1740 til regiment-Skriver Nicolaj Hansen.

Kommentar:

Denne resolution blev ved med at gælde i Koldinghus amt lige indtil 1782, hvor amtmand Hans de Hoffman generobrede udnævnelseskompetancen. Efter salget af krongodset omkring 1765, hvorefter regimentsskriverne måtte blive overflødige, var kompetancen overgået til amtsforvalterne.

Bilag 11:

Cirkulæreskrivelse af $\frac{25}{2}$ 1792 fra Danske Kancelli til amtmændene. LAV. B6C 88.

Da Forordningen af 5. April 1690 har befalet, at Beboere af smaat Hartkorn skulle sammenlægges saaledes, at 8 Tdr. Hartkorn samlet udrede en Vogn eller Forspands Heste til frie Reiser, saa skal dette have givet Anledning til, at Sognefogderne, der stedse have været frie for Konge Reiser, skal, naar deres Gaarde ikke have havt det fulde Antal af 8 Tønder Hartkorn, paa en Deel Steder have taget en Mand af Sognet til sig, hvis Skyldefang, sammenlagt med deres kunde udgiøre berørte 8 Tdr. Hartkorn, hvorefter denne ..... Mand i alle tilfælde har gået Sognefogden tilhånde i de denne paalagte Forretninger.

Kommentar:

Nogle af sognefogederne i Koldinghus amt havde gårde, der oversteg 8 tdr. hartkorn. Der er intet tegn på, at de af den grund skulle have reduktion i deres friheder. Budfogeder omtales meget lidt i amtmændens breve.

»Støtstaaende hælhævet dyb Knæbøjning«¹

80'ernes danske idrætshistoriske forskning set gennem nogle centrale udgivelser

Af Claus Nielsen og Poul E. Porskær Poulsen

1980'erne har set en væsentlig nyudvikling inden for det, man med et bredt udtryk kan kalde dansk kulturhistorisk forskning, nemlig interessen for idrætshistorie. Kropsudfoldelse i forskellige former, vel nok især den forenings- og kluborganiserede, er kommet på historikernes spiseseddel, og har givet sig udtryk i en række udgivelser. Denne tendens fortsætter tilsyneladende, således at vi endnu kun har set toppen af isbjerget. Rundt omkring på universiteterne, på Danmarks Højskole for Legemsøvelser, på Gerlev Idrætshøjskole, i lokalhistorisk regi – og sikkert også mange andre steder – forskes der i disse år i legemskultur, idræt, sport, gymnastik, eller hvilket begreb, man knytter til det. Og man må formode, at de kommende år vil vise spændende resultater inden for emnet – og, hvilket ikke er det mindst vigtige, at legemskulturen vil blive inddraget i stadig stigende grad i anden kulturhistorisk forskning.

Den danske interesse for idrætshistorie er i høj grad et 80'er fænomen på trods af, at man i det store udland langt tidligere begyndte at forske i idræt og sport. I Sverige har man gennem en række år haft en idrætshistorisk forskning, med egne udgivelser – og i England og Vesttyskland er idrætshistorie blevet dyrket meget inspirerende inden for historie, idehistorie, sociologi etc.² I en forskningsoversigt omhandlende europæisk sportshistorie,

skriver Allen Guttmann om tysk sportshistorie, at »there has been so much good history written one hardly knows where to begin a discussion«.

Om den engelske sportshistorie skriver William J. Baker: »Prior to the early 1970s, a compact little volume by Peter McIntosh and a monograph by Dennis Brailsford stood as glaring exceptions to the rule that British sport was ignored by serious historians.³ The story of sports, games and recreation was largely left to amateurs. They told a colourful story, of course, but tended always towards an antiquarian accumulation of facts and anecdotes unrelated to the larger historical framework«.

Den situation den engelske sportshistoriske forskning befandt sig i i 1970'ernes begyndelse, minder om den danske i første del af 1980'erne. Man må så håbe, at den danske sportshistoriske forskning kan formå at gennemløbe en udvikling, der minder om den engelske. Forskningen her har siden de tidlige 1970'ere leveret en række spændende kulturhistoriske værker inden for emnet.

Vi skulle som sagt frem til dette årti, før den udenlandske forskning vandt egentlig genlyd i Danmark – i takt med, at det blev accepteret at bruge sin krop og sine egne erfaringer og oplevelser.⁴

På de kommende sider vil blive præsenteret

Claus Nielsen, f. 1958, cand.phil. i historie.

Poul E. Porskær Poulsen, f. 1953, cand.phil. i historie.

1. En øvelse til brug i skolegymnastikken, anbefalet i »Haandbogen« 1899.
2. For oversigt over denne forskning, se Niels Kayser Nielsen: De (h)vide mål og det grønne græs – Træk af sportens historiografi i: *Den Jyske Historiker* nr. 19–20: Sportshistorie – og gennemgang af centrale engelske og vesttyske sportsteoretikere og historikere i Karl Christensen: *Fodboldspillet - teori, historie, fascination*, Århus 1983.
3. McIntosh, P.C.: *Sport in Society*, London 1963, Brailsford, Dennis *Sport and Society: Elizabeth to Anne*.
4. Udgivelser, der signalerede denne interesse for sport og idræt var f.eks. *Den Jyske Historiker* nr. 19–20: Sportshistorie fra 1981, *Bidrag* nr. 13–14: Sport og fascination, 1981 og *Hug!* nr. 41: Lysten til præstation, 1984.

en række udgivelser, for derigennem at give et signalement af den danske idræthistoriske forskning i 80'erne. Gennemgangen er på ingen måde komplet – og det er heller ikke intentionen. Men udvalgt er nogle af de formodet væsentligste udgivelser, der givetvis vil have indflydelse på den fremtidige forskning.

Der har selvfølgelig været skrevet om idræt og sport i Danmark tidligere. Imidlertid kan man bredt sige, at disse udgivelser har knyttet sig til festlige lejligheder som jubilæer o.l. Den slags udgivelser har generelt haft en tendens til at samle sig om store personligheders uegennyttige virksomhed, samt de store enkeltstående begivenheder og resultater. Trods disses berettigelse i foreningssammenhæng har det sjældent været muligt at anvende dem i særligt stort omfang i historieforskningen.

I de brede Danmarks-historier har der stort set ikke været plads til idrætten og sporten. Det samme gælder iøvrigt de traditionelle, historiske tidsskrifter. I et indlæg på et symposium afholdt af Idrættens Forskningsråd funderede Ove Korsgaard over dette. Han gennemgik *Politikens Danmarkshistorie*, Erling Bjøl: *Vor tids Kulturhistorie* og Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie*, og konkluderede: »Fælles for de tre værker er, at sporten og andre idrætter omtales, når det gælder perioden fra 1880 til omkring århundredeskiftet. Det er i god overensstemmelse med, at der i denne periode faktisk skete et afgørende nybrud: den svenske gymnastik vandt indpas i den grundtvigske bondekultur på landet, og den engelske sport i borgerskabets (og arbejderklassens) industrikultur i byerne.

Men i takt med, at især sporten op gennem dette århundrede får stadig større betydning i hverdagslivet, får den stadig mindre omtale af vore historikere.

Spørgsmålet er: Hvordan kan det gå til, at noget af det, der optager folk mest, tillægges mindst betydning, når der skal skrives historie?«⁵

Heller ikke i andre Danmarks-historier får legemskulturen nogen særlig plads. F.eks. vil man i *Dansk socialhistorie* lede forgæves efter idræt og sport. Korsgaards spørgsmål er

imidlertid centralt. Hvis man vil beskrive en tids historie, dens kultur- og socialhistorie og »almindelige« menneskers hverdagsliv, bør den kropskulturelle historie også behandles. Uden det skærer man en vigtig del af virkeligheden væk.

Der er dog eksempler på, at legemskulturen er indarbejdet i bredere fremstillinger. Henning R. Lauridsen har i bogen *Folk i bevægelse* fra 1986 og i artiklen »De folkelige bevægelser og socialhistorien« i *Socialhistorie og Samfundsforandring* (Århus 1984) inddraget gymnastikken i beskrivelsen af bondebefolkningens foreningsliv og liv generelt, hvilket forekommer rimeligt, da de kropslige udfoldelser helt givet fyldte en stor del af folks liv uden for arbejdsfæren.

Groft kan man dog sige, at professionaliseringen inden for sporten skulle slå igennem, før de professionelle historikere fik øjnene op for idrættens og sportens sammenhæng med, indflydelse på og afhængighed af den generelle samfundsudvikling. Samtidig var den begyndende idræthistoriske interesse en udløber af interessen for, og det efterhånden vægtige arbejde med den »lille« historie, socialhistorien, kulturhistorien, hverdagshistorien, eller »historien om det totale menneske«. Efter en tid med interesse for store mænds og organisationers historie og for strukturudviklingen i det kapitalistiske samfund indvarsledes i slutningen af 70'erne en øget beskæftigelse med mennesket selv, dets udtryksmuligheder og – former, undertrykkelses-, selvbestemmelses- og handlingsmuligheder, både aktuelt og historisk. Og samtidig begyndte vi jo altså at jogge – og at gå til fodbold på stadion igen!

Indenfor de sidste 5–7 år har man set den idræthistoriske interesse udtrykt i en række specialeafhandlinger fra universiteterne og andre institutioner, men efterhånden opstod også et behov for at samle sig i en organisering, der kunne initiere, samordne, inspirere og udgive idræthistorisk forskning. Fra Sverige havde man modellen med en Idræthistorisk Forening, og det blev også den model som blev sat i værk her i det forenings-

5. Korsgaard 1985 s. 16.

glade Danmark. I 1984 dannedes *Dansk Idræthistorisk Forening – Krop og Kultur* af en række af de personer, som årene forud havde arbejdet med humanistisk og samfundsvidenskabelig idrætsforskning på universiteterne DHL og Gerlev.

Foreningens formålsparagraf taler om »at øge bevidstheden om samspillet mellem idræt og samfund – krop og kultur. Og et væsentligt element i arbejdet på at leve op til formålsparagraffen er, at foreningen søger at etablere sig som et aktivt forum for formidling af forskning og debat om idræthistorie.« Således formuleredes intentionerne i 1985, hvor foreningens første årbog udkom. For det formidlingsforum, som der tales om, var udover enkeltarrangementer og seminarer, først og fremmest denne årbog.

Årbogen er foreningens ansigt udadtil, og det er det organ, hvori ny forskning kan præsenteres, aktuelle og historiske problemer diskuteres og hvor omtale af ny litteratur kan finde sin faste plads. Som et nyt område, der var ved at blive oparbejdet, desværre uden den store opmærksomhed fra offentligheden, det være sig den akademiske verden såvel som medieverdenen og den almindelige bogkøber, var det nødvendigt at oparbejde et eget forum, der kunne sætte idræthistorien på dagsordenen. Om det skal lykkes er det for tidligt at udtale sig om, men det er interessant at forsøge at pejle idrætsforskningen via årbøgerne.

Vi vil derfor i det kommende afsnit forsøge at give et overblik over de tre årbøger, der foreløbig er udgivet. Idræthistorisk Årbog er naturligvis ikke den eneste udgivelse, der formidler idræts- og sportshistorie. Også en række enkelt-udgivelser, bl.a. om en så klassisk dansk disciplin som gymnastik, har vist sig – og nogle af disse vil dernæst blive omtalt. Ud af omtalen af bøgerne skulle der gerne tegne sig nogle perspektiver for den kommende forskning.

Men som sagt, denne omtale er ikke komplet. Idræthistorieforskningen er ung og dynamisk endnu, og noget egentligt overblik er det svært at skaffe sig.

De idræthistoriske årbøger

Den første udgave af Idræthistorisk Årbog forsøger naturligt nok at nå vidt omkring for at præsentere og give smagsprøver. Her er organisationsmænds velkomstord, formidlingsmæssige overvejelser i mange afskygninger (museum, undervisning etc.), præsentationer af konkrete projekter om idræthistoriske emner fra universitetsspecialer, og metodisk-teoretiske diskussioner. En ganske spændende start for en ny årbog, der har som formål at etablere et aktivt forum for formidling af forskning og debat på et næsten jomfrueligt område uden fastlåste forskningsmetoder. Anders W. Berthelsen skriver i sit bidrag om vigtigheden af at forske tværfagligt og at tage sit udgangspunkt »nedefra« – i den selvorganisering, som idrætten og sporten har været og er. Niels Kayser Nielsen nævner i sin historiografiske oversigt over den idræthistoriske forskning, at »idrætten måske ligger tættere på den umiddelbare sansning, som er forudsætning for enhver forståelse og erkendelse« (s. 34), og at det derfor er mærkeligt, at ingen rigtigt har taget idrætten alvorligt (underforstået altså: videnskabeligt!). Omvendt kunne man måske sige, at netop den umiddelbare sansning gør den videnskabelige beskæftigelse med idræthistorie så vanskelig: Fodbold, det er noget man spiller – ikke skriver!

Men med understregningen af idræthistorisk forskning i frøperspektiv og i vid forstand forskning med hele kroppen (ikke kun hovedet) blev der i 1985-udgaven af årbogen udstukket et anseeligt antal forskningsprojekter, -problemstillinger og -muligheder. Inspiration er her nok af. Desværre var der ikke i den første årbog råd til at rutte med illustrationerne. Et område, som ellers kalder på billeder, og som i høj grad er afbildet som idrætten og sporten, fik her en noget mat visuel ilddåb. Til gengæld indledtes en årligt tilbagevendende supplerung af den fællesnordiske bibliografi m.h.t. danske titler. Registreringen af danske idræthistoriske publikationer og artikler sættes her i system til stor nytte for den videre forskning.

Idræthistorisk Årbog 1985 nåede vidt omkring – og var i sin mangfoldighed et godt udtryk for områdets mangetydige blanding af oplevelse, overvejelse og kildearbejde.

1986-udgaven af Idræthistorisk Årbog drejede sig rimeligt nok bl.a. om fodbold. Emnet var specielt aktuelt p.g.a. Mexico-VM og sikkert i et forsøg på at lande midt i en konjunktur indledes bogen med hele syv artikler om fodbold, ligesom forsidebilledet viser fodboldspillere i aktion. (Desværre valgte man her et meget ringe udklip af et fotografi, der næppe har lokket ret mange roligans i gyngen). Fodboldartiklerne vil dog noget andet end dyrke nationalromantiske helgenbilleder af Elkjær og Olsen: Her kommer den tværfaglighed, som var annonceret i den første årbog til syne, i hvert fald hvis man ser artiklerne samlet: gennem læsningen får man pædagogiske og psykologiske synsvinkler på spillet og dets udvikling, en etnologisk analyse af kønsforskellene i fodbold og den historiske dimension ridses op i 2 små socialhistoriske skitser over dels fodboldspillets oprindelse og udvikling i moderlandet England frem til 1. verdenskrig, og dels udviklingen i Danmark med organiseringen i de forskellige klubformer, som både er tidsligt og rumligt afgrænsede: borgerklubben, arbejderklubben, kvartersklubben og landklubben. Endelig en spændende lille artikel om fodbold i Tanzania.

Vigtigt for denne afdeling af 1986-årbogen er sammenhængen fodbold-samfund (kropkultur), som tydeligvis – og med en vis konsekvens – er ledetråden for forfatterne. Her er meget rigtigt at hente, omend ikke overraskende nyt. Der er tale om til en vis grad bearbejdnings af universitetsspecialer, og det betyder, at man mærker grundigheden – videnskabeligheden. Det kommer der som sagt meget godt ud af, hvorimod man nok kunne savne kroppen, fascinationen eller hjertet i artiklerne. Netop oplevelsen af at bruge sin krop ligger givetvis i alle forfatternes baghoveder, men formidlingen heraf drukner til en vis grad i fremstillingen. Det er klart et af problemerne i videnskabelig beskæftigelse med snart sagt hvad som helst, så her blot nævnt en passant: En måde at gøre

fremstillingen mere levende på er at bruge gode illustrationer, men igen må der peges på, at billedmaterialet er meget magert – det var ellers en oplagt mulighed i formidlingen.

2. afdeling er helliget lokalhistorien. Generelt beskrevet af Knud Prange (lokalhistorien-rigshistorien, endnu engang), mens Verner Bruhn giver en fin oversigt over lokalt arkivmateriale – især foreningsarkivalierne. Jørn Hansen beskriver et lokalhistorisk Århus projekt i startfasen – og Torben Jacobsen et lokalt projekt om kvindeidræt i Vejle. Min-sandten om ikke Vejle Boldklub havde damefodbold på programmet allerede i 1906. Måske er det derfor, klubben er blevet kaldt »elegantiers« og Provinsens Pryd (!)?

Og endelig giver Niels Kayser Nielsen et grundigt og veloplagt eksempel på en lokal idrætsforening i 20'erne og 30'erne. Herslev, hvorfra Kayser Nielsens verden går, er rummet og Ringrider-/Idrætsforeningen rammerne om et vigtigt socialt samvær – et helt centralt led i landsbyens socialisationsapparat, som alle vi, der er udgået fra et landsogn, genkender. Kayser Nielsen slår nemlig fast »at Idrætsforeningen i Herslev ikke på noget tidspunkt har været forum for idræt alene. Man har til stadighed haft andet end idræt på programmet, og idrætten er tilsyneladende aldrig blevet dyrket for sin egen skyld, men nok så meget som et middel til enten dannelsesmæssige formål og/eller til socialt fællesskab« (s. 153). Idræt – Samfund, igen. Artiklen om Herslev Idrætsforening er et godt eksempel på et stykke idræthistorisk con amore-forskning i bedste danske lokalhistoriske tradition, og mere til, – for traditionel foreningshistorie har haft tendens til evindelig hyldning af store personligheder. Uden at underkende enkelt-personers indflydelse har Kayser Nielsen imidlertid øje for den samfundsmæssige udvikling og dens uundgåelige nedslag i foreningen og landsognets sociale liv som sådan.

De to tema'er, lokalhistorie og fodbold, gør årbogen spændende og vedkommende – og når man så i et tredje – helt overraskende – »tema« får en masse (i hvert fald for os) ny viden præsenteret i form af en artikel om søfolks organiserede idrætsaktivitet (Kurt

Klaudi Klausen), så begynder årbogen at indløse nogle af de forventninger, man kunne have til initiativet. Forventninger, der drejer sig om grundig forskning og formidling omkring idræt og samfund – og om formidling af overraskende nye vinkler eller resultater. Med den afsluttende »service-afdeling« indeholdende anmeldelser, bibliografi o.s.v. stod Idrætshistorisk Forening her med en ganske vellykket årbog, som det dels var spændende at læse i (i hvert fald for os faghoveder) og som dels kastede nogle problemstillinger ud, der kaldte på videre forskning.

De to første årgange af Dansk Idrætshistorisk Forenings årbog var således samlinger af artikler, som – især for 1986-udgavens vedkommende – var friske bud på en række forskellige problemstillinger inden for idræts-sports-kropskultur.

Med 1987-årbogen ændrede årsskriftet stil og udseende. Det er svært at udgive nye skrifter og samtidig få økonomien til at hænge sammen – foreningen tæller trods alt kun godt 200 medlemmer, som ikke via kontingent alene kan finansiere udgivelsen – så med overgang til forlaget DUO forsøgte en ny lancering, der slog på årbogen som en selvstændig udgivelse, snarere end en årbog. Løssalgskøbere lokkes med en flot forside med rødklædte gymnastikpiger og -dreng på et grønt græstæppe. Og øverst til venstre svæver årets tema: Gymnastikhistorie. Et godt tema for en lancering blandt de tusinder af tidligere og nuværende gymnaster, der må betegnes som potentielle kunder.

Personligt må man dog spørge sig om den nye stil tilfredsstillende én som læser. De ansatser til overraskende problemstillinger og forsøg, som kan anes især i 1986-udgaven, mangler her i udpræget grad. Billedmaterialet er ganske vist forbedret betydeligt i forhold til de to første årbøger, og lay-out'et fremstår ganske lækkert og læsevenligt. En stram tema-udgivelse som denne giver også mulighed for en mere grundig beskæftigelse med ét emne. Alligevel er det som om overgangen til et rigtigt forlag også har betydet mindre satsning, mindre plads til overraskelser. En vis sathed er slået igennem, hvilket giver sig udtryk i en række ret traditionelt opsatte artikler

om gymnastikkens udvikling. Det er der for så vidt ikke noget galt i, men friskheden, mangfoldigheden, tværfagligheden er i nogen grad gået fløjten i forsøget på at komponere en »rigtig« bog med en stram tematik. Efter denne lidt vage kritik, der egentlig bygger mest på registrering af »lystfølelsen« ved læsningen, skal vi dog ile med at sige, at der da så sandelig »sker noget« inden for tematikken.

Forfriskende er det, at der er blevet plads til enkeltpersoners erindringer omkring oplevelsen af bevægelse og gymnastik – dels gymnastikpædagogen Helle Gotveds personlige erindringer omkring arbejdet med gymnastik, bevægelse og afspænding – og dels Helga Olsens mere dagligdags beretning om gymnastik og foreningsliv i Sønderjylland i 20'erne og 30'erne. En ting, der kunne drages frem her er, at man godt kunne have brugt en mere analyserende artikel om gymnastik i lokalsamfundet – det var jo trods alt her, det foregik. Men med disse bidrag og John Engelbrechts artikel »Det legende menneske« og Maj-Britt Nørgaards »Gymnastik og sanselighed« er der ansatser til at arbejde med personlige oplevelser, fascination og kropskultur som basis og motor for personlig udvikling. Men nærmere vil vi beskæftige os med et par af de historiske gymnastikartikler, som er tyngdepunkt i bogen.

Bogens to første artikler, forfattet af hhv. Else Trangbæk og Ove Korsgaard, repræsenterer tilsyneladende to synsvinkler på gymnastikken i forrige århundrede – specielt indførelsen af den Ling'ske eller svenske gymnastik. Trangbæk betragter gymnastikhistorien mere snævert, end man egentlig er vant til. Hun ser på selve indholdet i de gymnastiske øvelser og på hvilke pædagogiske overvejelser, der lå bag. Hermed opnår hun at få manet nogle myter i jorden omkring den så forhadte tyske militærgymnastik, der var enerådende i de første (i hvert fald) 60 år af 1800-tallet. Målet med den tyske gymnastik var iflg. gymnastikpædagogen J. C. F. Guts-Muths at skabe det hele og handlende menneske »med legen i naturen og de naturlige bevægelser, som løb, spring og kast som det bevægelsesmæssige udgangspunkt« I mod-

sætning hertil fremstod den nye svenske gymnastik som rationelt fysiologiske bevægelser – «...den begyndende rationelle tankegang medførte en opsplnitning mellem opdragelsen af kroppen og sjælen». Kort sagt: legen forsvandt for at blive afløst af disciplin og regler.⁶

Betragtet på denne måde beskriver Else Trangbæk den svenske gymnastik som et tilbagekridt i gymnastikpædagogikken – og man må spørge, hvor det demokratiske i den højt besungne svenske gymnastik dog ligger gemt. Svaret ligger naturligvis i inddragelsen af den bredere samfundsmæssige kontekst, inden for hvilken legemskulturen udvikledes og hvor den svenske gymnastik slog så kraftigt igennem. Alene ved at se på de institutionelle og foreningsmæssige rammer, gymnastik blev dyrket i, ses, hvordan man i hvert fald kvantitativt kan »måle« demokratiseringen af gymnastikken: før 1860 dyrkedes gymnastik alene inden for skolens og militærets rammer mens også højskoler, skytteforeninger, gymnastikinstitutter og gymnastikforeninger i sidste fjerdedel af 1800-tallet fyldtes af ivrige gymnaster. Netop den svenske gymnastiks tilknytning til højskolen og Venstre-bevægelsen gjorde den til en adækvat demokratisk kampform, der inddrog »de brede masser«.

Ove Korsgaard tager sit udgangspunkt her og viser desuden, at der også inden for den svenske gymnastik var store modsætninger mellem »det videnskabelige, terapeutiske, hygiejniske og pædagogiske på den ene side og kampen mod formynderi og eksperter og for selvforvaltning på den anden«. Dyrkelsen af den svenske gymnastik fremstod som folkelig og demokratisk i forbindelse med den politiske kamp – og det synes rigtig at se Linggymnastikken i det lys. Det er nemlig først via selv-organiseringen, at den svenske gymnastik blev til mere end gold eksercits: »Den kom til at indgå i et symbolsk handlingsforløb og blev ladet med betydning og en oplevelsesfyldte, der gjorde den kulturskabende«.⁷

Hvor Korsgaards artikel altså i høj grad

inddrager de politiske, økonomiske og sociale forhold, koncentrerer Trangbæk sig om indhold og pædagogisk udgangspunkt – og skønt derved også mere snæver er det forfriskende at indkredse, hvad det faktisk *var* for en slags gymnastik, de politisk vakte højskole-bønder sværgede til. Samtidig med at det er vigtigt at slå fast, at bønderne (og i hvert fald højskolefolkene) selv fyldte gymnastikken med betydning i en samfundsmæssig proces, så fremgår det også, hvilket øvelsmæssigt indhold, der gjorde gymnastikken adækvat i disciplinerings- og selvdisciplinerings-processen: rationalitet, disciplin, selvbeherskelse. Ikke overraskende, i betragtning af det indhold, som den grundtvigske bevægelse i øvrigt havde, men sjældent trukket så tydeligt frem som her.

Hans Bondes artikel ligger fint i tråd hermed. De kropslige idealer og udtryksformer inden for den svenske gymnastik analyseres her gennem »kroppens semiotik«, forstået som en analyse af kropslige udtryksformer som en form for tegn eller sprog. »Netop idrætshistorien har oplagte muligheder for at bibringe den traditionelle skrift- og verbalorienterede historieforskning nye impulser. For fundamentalt handler idrætten om sansning, kropslighed og fascination...«.⁸

Bonde studerer derfor meget inspirerende indlæringen, inderliggørelsen af disciplineringen – bl.a. ved analyse af *retstillingen*, som det basale udgangspunkt for den regelrette gymnastik. I den rette rygrad indlæses symbolsk bøndernes rejsning af den krummede krop. Og urokkeligheden og fastheden (maskuliniteten) profilerer bønderne opad, og afgrænser nedad i forhold til ikke mindst husmands- og landarbejderlagene.

Den svenske gymnastik, som Bonde konkluderende kan karakterisere som præget af et maskulint kropssprog med militære træk, blødes dog op i kvindegymnastikken, især med Elli Björkstén, hvis principper begyndte at vinde frem fra 1912, båret af betoningen af bevægelse og rytme og med musikakkompag-

6. Idrætshistorisk Årbog 1987 s. 6 og 7.

7. Ibid s. 19 og 22.

8. Ibid s. 33.

nement. Elli Björkstens gymnastik var indledningen til en vældig udvikling af kvindegyknastikken, der som dette århundrede er skredet frem i stadig stigende grad har monopoliseret gymnastikken som en kvinde-sag. Mændene har derimod i stigende grad vendt sig mod den mere maskulint prægede og resultatorienterede sport.

Som det skulle fremgå af beskrivelsen af de tre årbøger, som Idrætshistorisk Forening har udgivet, er der sket en udvikling i retning af opstramning af tematiseringen. 1987-udgaven handler meget konsekvent om gymnastik, og det er da rimeligvis også den form for kropskultur, der arbejdes mest med på de forskellige institutioner, hvor forskningen foregår. Imidlertid forekommer det, at en mere løs tematik, som også tillod bidrag om andre emner, end det valgte, ville styrke årbogens brugsværdi. I bibliografien bag i bogen, som i hver årgang fører udgivelser og forskning a jour, viser en hurtig gennemgang, at der arbejdes med så forskellige emner som arbejdersport, fodbold, sportsteknologi, friluftsliv, idrætsforeninger o.m.m. En nærmere præsentation af dele af denne forskning – også gennem anmeldelser – kunne fint være en del af formålet med en idrætshistorisk årbog. At der må tages økonomiske hensyn ved udgivelsen er selvfølgelig klart, og det udelukker muligvis den tema-opblødning, som vi her har talt for. Årbogen har dog knap nok fundet sin form endnu, og det skal blive spændende at se Idrætshistorisk årbog 1988, der er annonceret til at omhandle *Olympisme og De olympiske Leges Historie* – et godt bredt tema, der på forhånd lyder spændende.

En interessant udgivelsesrække er startet med de her tre omtalte årbøger, og der er grund til at håbe, at den kan fortsættes. Det er vigtigt med et kontinuerligt forum for formidling af idrætshistorisk forskning.

Leg eller disciplin?

Gymnastik er, som også antydet i gennem-

gangen af 1987-årbogen, et emne, som har givet anledning til en del dansk forskning. På det lokalhistoriske område meget fint repræsenteret ved en bog, som skulle være dette tidsskrifts læsere bekendt, nemlig Verner Bruhns fremstilling af gymnastikbevægelsen i Ribe amt: *Plint og Talerstol* (Esbjerg 1979). Men også på andre områder af gymnastikhistorien udføres en mængde projekter, og det vil her være naturligt kort at opholde sig ved Jens Kroglunds monumentale oversigt over den tyske gymnastikpioner GutsMuths.⁹

Kroglunds bog om GutsMuths må ubetinget betegnes som et imponerende stykke arbejde, der ikke giver sig af med at udtrykke meninger, men hylder det gamle princip om objektivitet: »Det er altså absolut ikke dette skrifts ambition at mene noget. Men det er i højeste grad skriftets ambition, at de data og fakta, som det indeholder, vil vise sig at være korrekte«. ¹⁰ Således lyder målsætningen, men at der naturligvis også i udarbejdelsen af en sådan bibliografi, som der her er tale om, er tale om udvælgelse og dermed om mening, er det dog vigtigt at slå fast. Fakta er ikke blot fakta.

Det er imidlertid en imponerende mængde facts, der her lægges på bordet. Som bogens titel angiver, hentes alt ind og registreres, som karakteriserer GutsMuths samtid – altså bl.a. skrifter, som er udsendt i hans levetid, og som kan have indflydelse på hans arbejde og tanker, både hvad angår generel europæisk tænkning og mere specifikt med hensyn til legemsøvelsernes historie. Udover at bogen faktisk fortæller GutsMuths historie årstal for årstal, har Kroglund opført lange lister over litteratur, der mere eller mindre beskæftiger sig med GutsMuths registrering af gymnastikhistoriske kilder i øvrigt og et stort afsnit om gymnastikhistorisk illustrationsmateriale. Litteraturen er opført både kronologisk og alfabetisk, ligesom et personregister hjælper som indgang til bogens væld af oplysninger og bibliografiske henvisninger. En egentlig gennemgang af denne kolossale oprensning af navne, litteratur og årstal er naturligvis

9. Kroglund 1982.

10. Ibid s. 247.

helt umulig, men her er i hvert fald et vægtigt stykke værktøj til arbejdet med denne gymnastikkens pioner, og vel egentlig også mere bredt til europæisk idehistorie med udgangspunkt i legemskultur. Det er en bog, der skal arbejdes med, og at det da også sker, ses bl.a. hos gymnasten og historikeren Else Trangbæk.

Tidligere har vi berørt en artikel af Else Trangbæk i Idrætshistorisk årbog 1987. Her fremlægger hun i kort form sin forskning omkring gymnastikkens udvikling i forrige århundrede, som en ansats til en mere nuanceret og afmytologiseret forståelse af den svenske gymnastiks gennembrud. Artiklen var et koncentrat af Trangbæks licentiatafhandling, som nu også er kommet som bog.¹¹

I denne udgivelse analyserer hun forrige århundredes gymnastikudvikling og -bevægelse tæt. Hovedpointen er, at den svenske ling-gymnastik, som højskolebønderne gjorde til deres, og som blev kaldt demokratisk m.v., set i forhold til den militæriske tysk-inspirerede gymnastik – i høj grad indholdsmæssigt byggede på militære dyder som præcision, kropsbeherskelse og disciplin. I modsætning hertil påviser hun, at den (eller de) gymnastikform(er), som udvikledes i Tyskland, tog udgangspunkt i det hele menneske – for gennem legen at udvikle sjæl og krop i forening. Denne humanistisk-pædagogiske målsætning udvikledes af GutsMuths – og i Jahn's Turn-øvelser lå ovenikøbet nationalpolitiske og frihedsidealistiske tanker i udviklingen af Turnerne til »selvstændige og initiativrige personer, som i givet fald ville kunne tage hurtige beslutninger i pressede situationer«.¹²

Det er interessant, at man kan finde ideologiske lighedspunkter mellem Venstre-gymnastikken og den tyske Turn-bevægelse: Jahn kæmpede for tysk enhed og frihed i begyndelsen af 1800-tallet – bønderne i Danmark kæmpede i 2. halvdel af samme århundrede for medbestemmelse, demokrati. Ikke desto mindre kom (med brede begreber) »tysk« og

»svensk« gymnastik til at stå skarpt over for hinanden i den kulturkamp, som prægede sidste halvdel af forrige årh. i Danmark. De tyske gymnastikpædagoger stræbte efter at skabe hele og handlende mennesker, og det gjorde de danske bønder vel også, men det er tankevækkende, at der var disciplinen til forskel (til tyskernes fordel!).

Det er åbenlyst, at det selvfølgelig ikke er nok at se på gymnastikkens indhold for at forstå den politiske og kulturelle kamp. Men den var en ikke uvæsentlig del heraf. Gennem højskoler, foreninger og først og fremmest den bevidsthedsudvidende oplevelse heraf blev der frembragt »betydning« til en gymnastik, som foregik i lige rækker, til kommandoråb, med ranke rygge og få gymnastikredskaber – måske endda i et hus, som man selv havde været med til at rejse. Det var her den danske udgave af den svenske gymnastik vandt sit »gods«. Sjovt nok viser det sig, at den svenske gymnastik i andre lande blev anset som mest velegnet til militærtræning!

Nuanceringen af myten om den svenske gymnastik forekommer at være det væsentligste i Else Trangbæks bog og det, som gør denne anderledes og overraskende i forhold til megen anden dansk gymnastikhistorisk litteratur.

Det er imidlertid ikke den eneste overraskelse, man støder på i denne bog. En anden, mindre, pointe er, at den svenske gymnastik ikke startede som mandsgymnastik den 25. februar 1884 på Vallekilde Højskole, som myten ellers automatisk angiver. Allerede i 1860'erne arbejdedes der med Ling-principper i *kvindegymnastikken* på gymnastikinstitutterne. Ligeledes »glemte« man ved indførelsen af den svenske gymnastik i skolerne, at skoleinstitutionen ikke besad det idemæssige/politiske grundlag for legemsøvelserne, der gjorde den voksne, mere eller mindre selvorganiserede gymnastik til kamp og uddannelse, men endte med en kedelig kommandogymnastik: »Pædagogikken havde flyttet sig fra at tage udgangspunkt i barnets lyst

11. Trangbæk 1987.

12. Ibid s. 199.

til at sikre kroppens pligter«. ¹³ Disciplineringen var sat ind, så vi kunne blive rigtige demokrater!

Else Trangbæks bog er struktureret i faser, der griber ind over hinanden. Dette sikrer en stor grundighed, men ærlig talt også en irriterende mængde gentagelser – her er ingen grund til at frygte, at man skal overse en pointe: den kommer igen og igen. I det stykke ligner bogen meget en universitetsafhandling, hvad den jo forøvrigt også er, men endnu en gennemskrivning eller en anden strukturering havde ikke været af vejen. Teksten er ellers både velskrevet og letlæst, og illustrationerne rimelige, især de mange instruktionstegninger fra gymnastikhåndbøger – de fortæller mere end mange ord.

De første 40 sider bruges til at gennemgå de forskellige gymnastiksystemer. Et meget nyttigt redskab at have ved hånden til opslag, både i forhold til den videre læsning i bogen, og til arbejdet med gymnastikhistorie i det hele taget. Dernæst følger et kort afsnit om gymnastikkens etableringsfase i Danmark – inden bogens hovedafsnit kortlægger gymnastikmiljøet og -udviklingen i Danmark i 2. halvdel af 1800-tallet.

Fremstillingen er her bygget op i en række afsnit – om højskolerne, skytteforeningerne, de private gymnastikinstitutter, de frie gymnastikforeninger, skolen – og indenfor disse er overholdt en stram struktur, hvor der til hver institution stilles de samme spørgsmål ang. målsætning, fysiske rammer, hvem underviste, indhold for skytte- og gymnastikforeningernes vedkommende ligeledes det ikke uvæsentlige punkt om socialt samvær og satsningen på eller fraværet af præstationer i gymnastikkens udtryk.

Som ovenfor nævnt resulterer denne gennemgang i en del gentagelser, men man får altså også meget at vide om de enkelte institutioner.

Skytteforeningerne og højskolerne har man hørt om før, så det forekommer mest spændende, at Else Trangbæk gør lige så meget ud af gymnastikinstitutterne og de frie gymnastikforeninger, som væsentligst er byfænome-

ner. De frie gymnastikforeninger i byerne domineredes f.eks. af den dansk/tyske gymnastik, i modsætning til skytteforeningerne på landet, hvor den svenske gymnastik slog igennem samtidig med provisorieårenes kamp. Else Trangbæk kan dog fastslå, at gymnastikforeningerne ikke arbejdede med militærøvelser efter 1880, men »Gymnastikken bestod af forberedende øvelser, smidighedsøvelser, voltigering, høj- og længdespring og de tyske turn-øvelser og samarbejdet mellem gymnastik og idræt var et karakteristisk træk«. ¹⁴ Ved denne indholdsbeskrivelse af byforeningernes gymnastik-aktivitet understreges netop forskellen til skytteforeningernes og højskolerne svenske gymnastik. For i modsætning til disse lagde gymnastikforeningerne vægt på enkeltmands-færdighed og artisteri. Målsætninger, der kunne få enhver svensk-inspireret gymnast til at vende sig bort i afsky. Ligeledes opfattede bygymnastikforeningerne sig som upolitiske, hvor den svenske gymnastik blev et kampmiddel for skytteforeningsgymnastene.

Det ovenfor anførte er selvfølgelig kun et yderst fragmentarisk referat af det store kortlægningsafsnit, og et egentlig referat kan der ikke blive tale om her. Her er blot nævnt et lille, men meget tydeligt punkt, hvor forskellene inden for den danske gymnastik-verden viste sig. Meget tilfredsstillende er det at se en grundig gennemgang af bygymnastikforeningerne, på linie med skytteforeningernes gymnastik. Det giver en masse interessant viden.

Som sidste hovedafsnit i bogen gennemgår Else Trangbæk gymnastikstriden og de to gymnastikkommissioners arbejde. Hun har her gennemgået et ganske omfattende materiale, bestående af artikler og debatindlæg fra forskellige tidsskrifter, breve mellem nogle af stridens frontfigurer, gymnastikkommissionsmateriale o.s.v., og specielt de svensk-venliges fremragende taktiske lobby-arbejde træder her tydeligt frem: Klart nok at de i moderne politisk virksomhed måtte overhale de officerer og Højre-folk, som holdt fast i den dansk-tyske gymnastik for det var jo »svenskerne«, der var de fremadstormende, de »re-

13. Ibid s. 214.

14. Ibid s. 124.

volutionære«. Spændende læsning, ikke blot for idrætsinteresserede, men så sandelig også for politiske historikere.

Ove Korsgaard og kampen om kroppen

I 1982 udsendte forstanderen på Gerlev Idrætshøjskole Ove Korsgaard *Kampen om kroppen*. – *Dansk idræts historie gennem 200 år*. Det er et flot værk på næsten 400 sider med masser af fine illustrationer, personbiografier, person-, sag-, og stedregister. Bogen vil sikkert få klassikerstatus inden for det idræts-historiske område og være den fremstilling megen fremtidig forskning vil spille op imod.

Med sin brede syntese kan Korsgaard naturligvis ikke nå ned i alle detaljer, hvorved en del af idrættens og sportens mange myter sikkert vil overleve i »Kampen...«. Ligesom en række områder og forhold ikke berøres. Desuden er »Kampen...« i høj grad en institutionshistorie, hvor organisationerne, foreningerne og de »betydende« personligheder står i centrum. Det betyder imidlertid, at man netop hos Korsgaard kan hente en række af de faktuelle oplysninger om organisationer, personer, begivenheder m.m., man vil have brug for i et videre arbejde med kropskulturen. Der er altså med »Kampen...« blevet etableret et godt udgangspunkt, hvis man vil lægge f.eks. en social-, kultur-, eller mentalitetshistorisk vinkel på idrætshistorien, ligesom man ved en lokalhistorisk behandling af idrætten her har de større brede linier.

Man kan i høj grad se Else Trangbæks »Mellem leg og disciplin« som et »opgør« med »Kampen...«. Andre »opgør« og uddybninger er bl.a. blevet foretaget i specialer, og endnu flere vil sikkert følge efter.

Et af de emner, man måske kunne have ønsket sig en behandling af i »Kampen...«, er bøndernes legemskultur – den folkelige kropskultur på landet – før gymnastikforeningernes fremkomst i slutningen af forrige århundrede. Dette emne tog Ove Korsgaard op i 1986 i bogen *Krop og kultur* med undertitlen »Andels-

bøndernes gymnastik mellem almuens leg og borgerskabets sport«. Bogen er led i serien »Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920« fra Odense Universitet.

I forhold til »Kampen ...« er der en del overlapninger i »Krop og kultur«. Vi får igen historien om skytteforeningerne og den grundtvigianske gymnastikbevægelse og sportens fremvækst. Vinklen er dog, som undertitlen antyder, rykket således at gymnastikforeningerne står i centrum, ideologisk og praktisk klemt inde mellem den tidligere landlige leg og den nye sport. Det nye er imidlertid, at bondelandets lege får en beskrivelse (der fylder ca. ¼ af bogens lige godt 100 sider). Korsgaard kan her kun give et rids eller en appetitvækker på dette store og spændende emne, der (også) står for at blive udforsket i detaljer.

Det interessante ved legene er, at de ikke som sporten og gymnastikken var underlagt en overordnet instans, der bestemte diverse former for regler og rammer. Der var ingen kvalificerende eller andre begrænsninger. Ofte legede drenge, piger, unge og gamle sammen.

Legene varierede fra egn til egn. Der har således været et bredt spekter af lege, der er gået i arv fra generation til generation. Legene udtrykte bondesamfundets traditioner og normer og fungerede således socialiserende. »De (legene) udgjorde et af de afgørende kulturelle midler til at fremme en følelse af fællesskab og styrke de kollektive bånd.«¹⁵

Selv om der har været en mangfoldighed af lege, er det muligt at finde visse »temaer«, der går igen. Korsgaard citerer Jørn Møller fra Idrætsforsk (der bl.a. arbejder med indsamling af beretninger om lege) for en opdeling af legene i fem kategorier: *Kongelege* (hvor der gennem legene udskilles en »konge«, eksempelvis en skyttekonge, majkonge eller en fuglekonge), *Syndebugslege* (lege, hvor en syndebug udpeges, »er den«, det gælder her om at komme tilbage i fællesskabet), *Gantelege* (lege med bl.a. det formål at skabe kontakt mellem kønnene, det er f.eks. selskabs- og sanglege),

15. Korsgaard 1986a s. 25.

Behændighedslege (lege, der skal vise og fremme fingerfærdighed, smidighed og/eller styrke) og endelig *Kamp- eller kaplege* (her gælder det om at finde frem til den bedste på et bestemt område – ofte gennem fysisk styrke).

Som disse lege-»temaer« vises, var der en tæt sammenhæng mellem legene og den kultur, hvori de foregik. Det er mange af de dyder og normer, der fandtes på landet, som gennemspilles i legene. F.eks. viser Korsgaard, hvordan fysisk styrke var et vigtigt aktiv både direkte og som status-givende. »Vigtigt var det at kunne hævde sin ret ved hjælp af ordet, men også fysisk styrke synes at have spillet en ikke ubetydelig rolle, hvilket igen fik betydning for udformningen af almuens legekultur.«

Stridigheder om f.eks. markskel blev ofte løst ved et godt slagsmål. Dette satte spor i legeskulturen. Brydning og slagsmål blev en del af legene. Her var der også mulighed for at erhverve status i fællesskabet. »Gennem kampe og slagsmål kunne drengene vise sig værdige til den eftertragtede titel som karl, og karlene kunne vise sig værdige til den eftertragtede pige.«¹⁶

I 1814 blev gymnastik gjort obligatorisk i almueskolen. Bøndernes børn skulle til at lære at udøve gymnastik. Det stødte imidlertid på kraftig modstand fra bondesamfundets side. »Der var derimod en verden til forskel mellem bøndernes leg og spil, som de selv forvaltede og regulerede, og så statsmagtens gymnastik, som lærerene skulle sørge for blev gennemført.«¹⁷

Op igennem 1800-tallet manifesterede denne konflikt sig indtil slutningen af århundredet, hvor Venstre- og højskolebønderne optog den svenske/lingske gymnastik som deres. Denne gymnastikform fik man så til dels presset ind i skolerne.

Om statsmagtens gymnastik i første halvdel af 1800-tallet hedder det: »Gymnastikken må ses som et middel til at eksercere kroppen og dermed disciplinere sindet på en bestemt

måde.«¹⁸ Hermed slås strengene fra »Kampen...« an. Der foregår til stadighed en kamp om kroppen. En kamp hvor en række interesser, normer og traditioner kæmper om at præge den kropslige kultur. Det er en stadig pågående kamp med mange facetter. Det kommer fint til udtryk i »Krop og kultur«.

Legene afløstes mere eller mindre af den svenske/lingske gymnastik i skytte- og gymnastikforeningerne samt på højskolerne. Denne legeskultur har i hovedsagen rod på landet. I byerne fik den engelske sport fra slutningen af 1800-tallet fodfæste. En legeskultur, der med byernes stigende dominans i dette århundrede, fik stadig større magt, samtidig med at den også vandt indpas på landet. Mellem den svenske/lingske gymnastik og sporten foregik der i begyndelsen af 1900-tallet en vældig kamp, hvor beskyldninger mod hinanden fæg igennem luften (gymnastikken er indelukket, stiv og kedelig, sporten er farlig og fyldt med overdrivelser o.s.v.).

Hvor blev legene så af? Det blev forsøgt at lade legene indgå i skolernes legemlige aktiviteter. Det lykkedes imidlertid ikke. »Det viste sig umuligt at skabe interesse for at videreføre gamle lege som f.eks. »saltbrød«, »tre mand høj«, »bytte gårde«, »enkeleg« i en pædagogisk sammenhæng. Det var nye aktiviteter som engelsk sport og svensk gymnastik, som drog folk til sig. De samfundsmæssige forudsætninger for almuens legekultur var smuldreret væk, kun som børneleg levede en del videre.«¹⁹ Det var ikke muligt for legene at overleve i gymnastikkens og i sportens rammer. I sporten søger man at fjerne det tilfældige og uberegnelige, resultater gemmes og sammenlignes nationalt og internationalt, der sker en kønslig, aldersmæssig og styrkemæssig opdeling af de deltagende, tiden har afgørende betydning og der sker en specialisering.²⁰ Disse ting er i stærk modsætning til leg.

Men i virkeligheden dukker legen vel ofte mere eller mindre spøgelsesagtig op i den le-

16. Ibid s. 21.

17. Ibid s. 37.

18. Ibid s. 36.

19. Ibid s. 89.

20. Ibid s. 89–92.

gems-kulturelle debat og virkelighed. Der er den professionelle fodboldspiller, der snakker om at stoppe, når det ikke længere er sjovt (legende) o.s.v. I realiteten er det vel legen eller legeelementer, der er drivkraften hos mange af ikke-elitens kropslige udfoldelser – også når det er sport, man dyrker. I Jørgen Leths film »Det legende menneske«, der for nyligt blev vist i tv, kan man se at legen stadig overlever mange steder – også hos voksne:

I 1938 udgav den hollandske kulturhistoriker Johan Huizinga »*Homo Ludens – om kulturens oprindelse i leg*« (dansk udgave 1963). Heri eftersporer han legen i kulturen fra de ældste kulturer til nutiden. For Huizinga er leg ikke bare det, det i dag regnes for, nemlig noget uvæsentligt, der hovedsagligt har med børn at gøre. Huizinga finder leg og legende elementer i stort set alle livets forhold: religion, krig, digtning, musik, retspleje o.s.v. Hovedpointen, der gentages bogen igennem, er, at leg ikke opstår af kultur, og kultur ikke opstår af leg, men at kulturen »udvikler sig i og som leg«. ²¹ Begge dele er tæt sammenvævet. Der foregår en stadig vekselvirkning. Kulturen leges i sine oprindelige faser. Kultur opstår i form af leg, og kulturen leges oprindeligt. Der er et legende moment over kulturen i dens oprindelige faser, i kulturen udspilles legenes former og stemning. ²² For Huizinga er leg en af grundstenene i civilisationen. Huizinga bliver imidlertid noget pessimistisk, når han når op til vort århundrede. Med industrialiseringen forsvinder legen.

Det kunne være spændende at tage Huizingas vinkel op og lade legen og legeelementer være indgangsvinkel til den danske idræts historie. Det ville straks give en helt anden historie. Og det ville i høj grad give elementer til en nutidig debat. Foregår der ikke i dagens Danmark en kraftig nedprioritering af legen. Hvor mange voksne leger?

Denne mangel på leg er naturligvis også en del af den kamp om kroppen, der til stadighed foregår. Sporten har i dag så stor dominans, at det måske umiddelbart kan være

svært at få øje på sprækker og konflikter heri. Men i virkeligheden foregår der for øjeblikket en kraftig kamp om kroppene. »Den grønne bølge«, jogge- og motionsbevægelsen, interessen for de østlige kropskulturer, de mange nye terapiformer o.s.v. viser, at der er bevægelse i legemskulturen. Derudover – eller måske i forbindelse med – stilles der mange spørgsmål til sporten, som vi oplever den i dag. Kan sporten med den grænseløse rekordjagt blive ved med at være tiltrækkende? Er sporten ikke ved at brække midt over i en stadig mindre og stadig mere indædt kæmpende elite, der får al økonomisk og mediemæssig opmærksomhed, og en stadig større bredde, med stadig mindre til fælles med eliten?

Disse spørgsmål – bl.a. – tager Ove Korsgaard op i *Kredsgang* fra 1986 med undertitlen »Grundtvig som bokser«. Bogen må siges at være en debat-bog med et idrætshistorisk udgangspunkt. Bogen viser hermed, hvordan historien kan (skal ?) bruges i en nutidig sammenhæng. I historien ligger forudsætningerne for vores nutid, men der ligger også forudsætningerne for en *anden* fremtid end den, der umiddelbart er udsigt til.

Opsummerende omkring Ove Korsgaard må man sige, at titlen på hans første bog – »Kampen om kroppen« – er særdeles dækkende for hans arbejde med og syn på kroppen og idrætten i historien. Det er i høj grad O.K.'s fortjeneste at have vist, at krop og kropslige aktiviteter ikke er en neutral foreteelse, noget »naturligt«, man bare gør. Noget der er historisk uforanderligt. »Man har da altid løbet om kap« o.s.v.

Korsgaard sammenligner med arkitektur. Enhver historisk epoke har en arkitektur, der er dominerende. På samme måde har enhver epoke en dominerende legemskultur. En legemskultur der udtrykker – legemliggør – den omgivende kultur. I indledningen til »Kampen om kroppen« hedder det: »Udgangspunktet for denne bog er, at sporten er den dominerende form for legemskultur i de mo-

21. Huizinga 1963 s. 176.

22. Ibid s. 54.

derne industrisamfund i både øst og vest. Og en hovedtese er, at gennem sporten bliver de centrale tanker og ideer i industrikulturen legemliggjort. Den enkeltes forhold til rum og tid, fortid og fremtid bliver hamret ind i kødet på både udøvere og tilskuere. De olympiske leges motto: hurtigere – højere – stærkere, er et sammenfattende udtryk for industrikulturens og sportens fælles grundlag: ekspansion.«²³ Hermed er der åbnet for en historisk – og en kulturhistorisk – behandling af legemskulturen.

At en legemskultur er dominerende betyder imidlertid ikke, at den er den eneste eksisterende. På samme måde som der foregår (og historisk *har* foregået) en kulturel, politisk o.s.v. kamp, foregår der en legemskulturel. Også på dette område brydes interesser og meninger. Der er således lukket op for at få kroppen – i bred forstand – med i historieforskningen og -skrivningen.

At O.K. befinder sig og har rod i højskolebevægelsen fornægter sig ikke. Udgangspunktet for hans arbejder befinder sig her. Det er i høj grad højskolebevægelsens legemskultur, der interesserer (dog langt fra kun). Der er ingen tvivl om, at det for O.K. meget har handlet om at finde sine legemskulturelle rødder. Dette viser imidlertid samtidig, at en række andre vinkler på legemskulturens historie er mulig (og påkrævet!)

Centring

Fra Gerlev Idrætshøjskole og det der hjemmehørende idrætsforskningscenter, Idrætsforsk, udgår tidsskriftet Centring. Heri ansues sporten, idrætten og kroppen fra en lang række synsvinkler. Blandt vinklerne er ikke mindst den historiske. Der optræder egentlige historiske artikler. Men ofte ligger den historiske synsvinkel som en understrøm i mange af bidragene. At se på ting og be-

greber med historiske briller betyder ofte en relativisering, hvor forhold der tager sig selv-følgelige og naturgivne ud, viser sig at have en historisk oprindelse og udvikling. Tingene og begreberne er ikke naturlige, men kulturelle. Sådan er det også med sporten eller legemskulturen.

Et af Centrings »projekter« har været at udvide idrætsbegrebet og vise, hvor bred og mangfoldig kropskulturen er. Det er muligt at udøve kropslige udfoldelser på en lang række andre måder end de, vi ser i f.eks. tv-sporten. Sporten har i dag en så massiv magt og indflydelse, at det virker som om, sporten er den eneste og den eneste rigtige måde at bevæge kroppen på. At det ikke er tilfældet viser bl.a. historien. I virkeligheden er sporten, som vi kender den idag, en ret ny foreteelse.

I Centrings 1. årg. (nr. 3 1980) sætter Ove Korsgaard i artiklen »Legemskultur og sport. – mod en historisk bestemmelse af fænomenet sport« sig for at sætte sportsbegrebet i historisk relief. Han mener, at det er nødvendigt at skelne mellem sport og legemskultur: »Det giver nemlig ingen mening at kalde alle de fra historien kendte former for lege, spil og fysisk træning og hærkning for sport. Men det giver derimod mening at sige, at alle de fra historien kendte former for kulturer og kulturepoker har en form for legemskultur. Ofte med en tydelig adskillelse mellem overklassens og underklassens legemskultur.«²⁴ – »Ligesom enhver kultur og kulturepoker har en dominerende form for arkitektur, har den en dominerende form for legemskultur.« »I de moderne industrisamfund er sporten den dominerende form for legemskultur.«²⁵ Sport må forstås som en historisk og samfundsmæssig specifik form for legemskultur, og ikke som den mytologiske historieskrivning gør, der forstår sporten som en »evig form for legemskultur«.²⁶

Denne historisering af sportsbegrebet er betegnende for Centring, Ove Korsgaards arbejder og i det hele taget den nye interesse for

23. Korsgaard 1982 s. 13.

24. Centring nr. 3 1980 s. 118.

25. Ibid s. 119.

26. Ibid s. 120.

idræts/sports-historie. Historiseringen er en nødvendig forudsætning for en dybere beskæftigelse med sport og idræt. Legemskulturen på et givet tidspunkt må nødvendigvis ses i den historiske kontekst. De strømninger (af kulturel, politisk, ideologisk og generel samfundsmæssig art), der bevæger sig, påvirker naturligvis også legemskulturen (ligesom legemskulturen afgiver påvirkninger).

Legemskultur er altså ikke kun et spørgsmål om »Hurtigere – Højere – stærkere« (De Olympiske Leges motto, der også fint betegner sportens værdigrundlag). Forskellige tiders, sociale lags og forskellige steders legemskultur kan antage vidt forskellige former.

Denne vinkel på sporten (=legemskulturen) har aflødt en række vidt forskellige artikler i Centring. De to første årgange indeholdt en række vidtspændende artikler, hvoraf en del var oversatte udenlandske bidrag. Blandt de mere direkte historiske bidrag kan nævnes: Ove Korsgaard: »Legemskultur og sport« (1980/3), Henning Eichberg: »Fra eksercitier til sport« (1980/4), Ray Willis: »Nye (og gamle) begreber om menneskekroppen« (1980/4), Henning Eichberg: »Civilisation og breddesport« (1981/1), Anders S. Brak: »Weimarrepublikkens borgerlige sport« (1981/1), Ejgil Jespersen: »Sportens opvækst i den industrielle civilisation« (1981/2), Henning Eichberg: »Kroppens sportslige parcelering« (1981/2).

3. årgang lægger ud med et nummer, der optrykker en række kronikker fra 1970'ernes sports-debat i aviserne. Her kan man få et indtryk af nogle af de syn på sporten, der mere eller mindre ligger som grundlag for den sports- (og sportshistoriske) forskning og interesse, der har udviklet sig i løbet af 1980'erne.

Fra nr. 2 1982 går Centring mere eller mindre over til at udgive temanumre med temaer fra »Idræt og kønsroller«, til »Showsport« (1987/1).

Temanumrenes emner viser fint det brede syn på legemskulturen, der kommer til udtryk i Centring. Udover de enkelte temaer rum-

mer Centring anmeldelser og beretninger. Som med så mange andre små tidsskrifter er Centring ikke udkommet lige stabilt (mildt sagt).

Henning Eichberg og kulturrelativismen

Blandt de hyppige bidragsydere i Centring er Henning Eichberg, der er historiker fra Vesttyskland. I begyndelsen af 1980'erne flyttede han til Danmark. Han har her i høj grad haft indflydelse på og virket som inspirator for den danske idræts-historiske forskning.

I 1978 udgav Eichberg disputatsen *Leistung, Spannung, Geschwindigkeit. – Sport und Tanz im gesellschaftlichen Wandel des 18./19. Jahrhunderts*. Disputatsen omhandler ændringerne af kropsbeherskelsen i 1700-1800-tallet. Disse ændringer ses som udtryk for mere generelle samfundsmæssige ændringer. F.eks. har fremkomsten af den industrielle tid – der er ekspansiv pegende mod det uendelige – sin parallel i sportens stadige jagt på rekorder. I modsætning hertil betegnede figurridning (i 1700-tallet) den cirkulære tidsopfattelse.

Blandt det gennemgående i Eichbergs arbejde er at »afsløre« ting og begreber, der normalt og i det daglige opfattes som naturlige. Eichberg eftersporer tingenes og begrebernes genese og udvikling og viser hermed, at de ikke er naturlige – men kulturelle. Det interessante er da at se på hvilke udviklinger, der er tale om, og i hvilke sammenhænge de er foregået.

Et eksempel på dette kan være artiklen »Hverdagslivets parceller« (Eichberg 1984). Her efterspores fremkomsten af den bolig, vi kender i dag, hvor der er en rumlig opsplitning af de forskellige funktioner (dagligstue, soveværelse, børneværelse, køkken, toilet og evt. andre). Tidligere (15–1700-tallet og bagud) fandtes en sådan opsplitning ikke. Det er der mange tegn på. »Også malerier og træsnit fra det 16.-18. årh. viser børns og voksnes integrerede liv i den boligstruktur, som i socialhistorien kaldes »Das ganze Haus«.«²⁷ F.eks. blev børneværelset efterhånden skilt ud. Et

27. Eichberg 1984 s. 54.

tegn på børnenes gradvise udgrænsning (barndommens opståen). Der var ikke længere plads til børnene i »det hele liv«, der iøvrigt heller ikke var så »helt« længere, men også opdelt i en række parceller og funktioner. Med bilismens fremkomst mistede børnene gaden som socialt rum, parcelleringen fik endnu en tand.

Også soveværelset, dagligstuen og køkkenet blev udskilt som selvstændige rum. Denne udvikling ser Eichberg som hørende til en række sammenhængende samfundsmæssige forandringer. D.v.s. at der ikke er *en* styrende årsag, men en række »årsager« der gensidigt påvirker hinanden.

Hvad har dette da med idræts- og sports-historie at gøre? En hel del. Det er *kroppene*, der bevæger sig i boligens rum. Boligens historie bliver dermed en del af kroppens historie. Et eksempel: »I tiden efter reformationen fandtes forskellige steder i Europa et folkefodboldspil, hvor indbyggere fra to landsbyer skulle føre bolden gennem landskabet fra afmærkning til afmærkning, fra den ene kro til den anden. Både de sociale og fysiske omgivelser var med i spillet. I forbindelse med industrikulturens sportificering blev boldspillet spærret inde i indhegnede parceller, i idrætsparker, sportspladser og på kunstige skøjtebaner.«²⁸ Parcelleringen har foregået på mange felter og områder.

Også bilismen har Eichberg inddraget i sit arbejde. I et par meget spændende artikler – »Fartens fantasme«²⁹ og »Automobilens revolution«³⁰ – eftersporer Eichberg bilens fremkomst og undersøger, hvad det har betydet for det samfundsmæssige rum og livet generelt. Hvilken betydning har bilens fremkomst fået for kroppene? Det har bl.a. betydet, at farten og det retlinede har fået stor dominans. De store færdselsårer har opsplittet byerne og gjort dem farlige at bevæge sig (lege) i, og det har gjort afstandene større.

Kroppene er kommet i klemme, blevet indespærret og ensrettet efter de lige linier.

De her nævnte eksempler er medtaget for at vise bredden i kropskulturelle undersøgelser.

Den krop, der er tale om, er den sociale krop. Med udgangspunkt i dens erfaringer og bevægelsesformer, dens sanselighed og aktivitet foretages historiske og samfundsmæssige undersøgelser. Hermed kan en lang række felter og emner trækkes ind som relevante og betydende for de kropskultur-historiske undersøgelser (hygieine, sygdom, sundhed, seksualitet, natur og naturlighed og normalitet er blot blandt de mest nærliggende emner).

Et af Eichbergs stadig »pågående« projekter går ud på at formulere en samfunds- og historieteori, der tager udgangspunkt i kroppen og kropshistorien. Ideen er, at samfundsmæssige forandringer tidligt i forandringen får kropslige udtryk. F.eks. falder industrialiseringens og fremskridtsideernes fremkomst i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet sammen med sportens fremkomst i England. »Mellem sportshistorie, industrialiseringens historie og fremskridtsideernes historie er der (... både en samtidighed og en konfigural sammenhæng).«³¹

Teorien – der meget er på det prøvende skitseplan – er bl.a. en kritik af basis-overbygning-skemaet. Hvor er kroppen henne i dette skema, spørger Eichberg.

Vi skal ikke her gå nærmere ind i disse teoretiske overvejelser.³²

Uanset de teoretiske uklarheder er de konkrete udfoldelser af teorien – som der her er givet et par eksempler på – særdeles spændende læsning der åbner for nye sammenhænge og sætter nyt lys på tilsyneladende naturlige ting.

Et konkret stykke historieskrivning er *De grønneølger*. – *Træk af natur- og friluftslivets historie*, som Eichberg har skrevet sammen

28. Ibid s. 69.

29. Eichberg 1982.

30. Eichberg 1986a.

31. Eichberg 1986b s. 22.

32. En udfoldelse af de teoretiske overvejelser kan følges i Eichberg 1986b, ligesom der i Eichberg og Jespersen 1986 er mere teoretiske afsnit.

med Ejgil Jespersen. Bogen er en beskrivelse og bearbejdning af friluftslivets historie i Danmark i de sidste ca. 200 år. Vi skal ikke her gå nærmere ind i en præsentation af bogen.³³

Det skal blot bemærkes at »De grønne bølgere« er en uhyre interessant og spændende bog, der ikke blot er en bog om fritid, men i virkeligheden en bred kulturhistorie.

En dansk fodbolds historie?

I 1989 fylder Dansk Boldspil Union (DBU) 100 år. I den anledning er Knud Lundberg ved at udgive et 4-binds værk, *Dansk fodbold*. I bagsideteksten på første bind hedder det bl.a. »Med dette bind indleder Knud Lundberg værket Dansk Fodbold, som med 4 bind vil skildre de sidste 50 år af dansk fodbolds historie. Knud Lundberg fortæller om den lange periodes store skikkelser og berømte kampe.« Det er den sidste del af dette citat, man skal mærke sig, hvis man vil have et indtryk af værkets indhold (foreløbigt er der kommet tre bind). Skildringen af de sidste 50 års dansk fodboldhistorie kniber det noget med. Med mindre – naturligvis – man definerer dansk fodbold særdeles snævert.

Det, Lundbergs værk i realiteten omhandler, er det danske fodboldlandsholds historie fra nederlaget til Tyskland på 8-0 i 1937 og fremefter. Det er naturligvis også en spændende og relevant historie at få trukket op. Men det er *ikke* skildringen af de sidste 50 års dansk fodboldhistorie.

I den forbindelse undrer det, at man ved et 100 års jubilæum kun medtager en skildring af halvdelen af årene. Ganske vist kom der i 1939 en bog om de første 50 år – »Dansk Boldspil-Unions 50 års jubilæum«, – en bog der iøvrigt medtager både cricket og tennis. Og vægtigere udkom i 1935 Johs. Gandil (red.) »Dansk fodbold«. Et større værk på 700 sider, der bl.a. opridser en række forskellige klubbers historie. Men for det første bør nye interesserede, der er kommet til i de

sidste 50 år, vel også have mulighed for at stifte bekendtskab med de første 50 år. For det andet – og vigtigere – er der, som denne artikel bl.a. er udtryk for, sket en del på det sports- og idrætshistoriske område. Det kunne være spændende at få dette indarbejdet i en skildring af dansk fodbolds historie. Der ligger nemlig en række spændende spørgsmål og arbejdsfelter i den historie.

Fodbold blev formentlig spillet første gang i Danmark i midten af 1870'erne. Det foregik på Sorø Akademi. I 1879 præsenterede KB spillet for offentligheden på Eremitagen. I 1880-90'erne stiftedes en række fodboldklubber i København. Den københavnske fælled var i starten det yndede spille- og øveområde. Omkring århundredeskiftet spredtes spillet til det øvrige Danmark. Fodboldspillet skød op i en lang række byer, og spillet fik indpas i en række allerede etablerede idræts- og sportsklubber og -foreninger.

F.eks. er Vejle Boldklub (VB) startet i 1891 som cricket- og langboldklub. I 1902 tog man fodbold på programmet. I 1903 meldte en eksisterende fodboldklub, »Fremad« sig ind i VB. Hermed kom der rigtigt gang i fodboldspilleriet. Interessant er det, at fodboldspillerne i starten ikke havde stemmeret på generalforsamlingen. Fodbold var måske ikke fint nok. Muligvis har man også været bange for at de tidligere »Fremad«-spillere skulle få dominans. Lynhurtigt fik fodboldspillet overtaget, og i 1908/09 blev klubbens cricketmateriale stillet til salg. Fodboldspillet blev enerådende og oplevede snart en stor popularitet.³⁴

AGF (Aarhus Gymnastik Forening) startede i 1880 udelukkende som gymnastikforening. I 1902 tog man fodbold på programmet for at holde på medlemmerne i de gymnastikfrie sommermåneder. Også her fik fodboldspillet hurtigt en fremtrædende position. Selv om AGF har afdelinger inden for en række forskellige sportsdiscipliner, er der ingen tvivl om, at fodboldspillet også her hurtigt fik en dominerende stilling.

Generelt vandt fodbold frem over hele lan-

33. En mere indgående præsentation i Claus Nielsen 1987.

34. Vejle Boldklubs jubilæumsskrift 1891–1941. Vejle 1941.

det med rivende hast i årtierne efter århundredeskiftet. Der skød klubber op i enkelte kvarterer i de større byer og på landet. Der dannedes klubber med bestemte sociale tilhørsforhold. F.eks. i Århus dannedes AIA (Arbejdernes Idrætsklub i Aarhus) i 1918 af utilfredse AGF'ere. I Vejle dannedes i 1944 boldklubben »Kammeraterne« af frafaldende VB'ere. I begge tilfælde var det klart sociale forskelle, der dannede grundlag for de nye klubber. (I AIA skulle man i starten have fagforeningsbog, for at kunne være medlem!)

Det var ikke kun som aktivitet, at fodbold blev populært. Interessen for at overvære kampene blev også hurtigt stor. Stadions over hele landet blev til de lidt mere betydende kampe fyldt til sidste trætop.

Eksempler som disse åbner for en række spændende spørgsmål, der ikke kun vil afdekke forhold i selve fodboldspillet. De vil også kunne sige noget om forhold i det danske samfund generelt.

Hvorfor blev fodbold hurtigt så populært? Hvordan er fodboldspillets udvikling i.f.t. udviklingen i legemskulturen generelt – og i.f.t. den kulturelle udvikling iøvrigt? Hvad er det for sociale og kulturelle ændringer, der gør oprettelse af de mange sportsklubber mulig (og ønskværdig)? Hvad fortæller den organiserede sport om udviklingen af fritidslivet (forholdet mellem arbejde og fritid)? Hvordan er dette fritidsliv set i relation til legene og højtidsfesterne på landet før 1800-tallets slutning? Hvordan er forholdet mellem de sociale klasser i sporten?

Rækken af spørgsmål kan naturligvis forlænges – ligesom nye spørgsmål vil dukke op, når man arbejder sig ned i emnet. Vigtigt er det imidlertid, at en kultur- og socialhistorisk behandling af fodboldspillets historie i Danmark kunne blive vigtig og spændende. En sådan er Knud Lundbergs ikke!

Der er imidlertid skrevet en bog, der tager fat på denne historie.

Det drejer sig om Anders W. Berthelsen: »Frispark. – Om den danske fodboldbevægelses historie.«³⁵

A.W.B. tager især fat på forholdet mellem borgerskabets og arbejderklassens klubber og udviklingen her. Arbejderklasseklubberne er ofte klubber, der er opstået i bestemte bykvarterer (A.W.B. opererer med fælledklubber, kvartersklubber og lejrklubber foruden borgerklubberne). Det drejer sig om klubber med gamle traditioner og idealer.

Især behandles arbejder- og kvartersklubberne, hvor solidariteten, samværet og den glade leg er i centrum. En del af beskrivelsen er viet til Dansk Arbejder Idræt (DAI), der især i 1930'erne havde sin storhedstid. Det er uden tvivl en vægtig del af mellemkrigstidens kulturliv. Det er imidlertid en historie, der sjældent fortælles. Hvor mange vidste f.eks., at der i 1925, 31 og 37 afholdtes internationale arbejderolympiader? Udviklingen mellem arbejder- og borgerklubberne eksemplificeres i »Frispark« med Odenseklubberne OB og B.1909 i et kapitel med den sigende titel »OB-B.1909: Fra klassekamp til kassekamp«.

Idealerne i de gamle kvarters-, proletar- og arbejderklubber smuldrede efterhånden: »Efterkrigstidens stigende kommerialisering af fritiden har ændret ideologi, mål og midler i boldklubber på alle niveauer. »Skovbakken«, som i sin tid kaldte sig en idealistisk klub for alle kvarterets børn og unge, dygtige såvel som mindre dygtige, satser i dag ensidigt på at skabe dygtige førstehold.«³⁶

Historien om »Skovbakken«, Århus, der er fra 1927, er typisk for de fleste af den slags klubber. A.W.B. nævner en del af dem fra byer over hele landet.

For mange af arbejder-, proletar- og kvarterklubberne handlede det også om at kæmpe sig ud af en mindreværdsfølelse. Flertallet af de københavnske klubber var som nævnt startet på Fælleden. De »fine« borgerklubber fik imidlertid hurtigt eget baneanlæg med gode faciliteter. Her var den sociale markering klar. I Akademisk Boldklub (AB – fra 1889) skulle man naturligvis være akademiker. B.93 kaldte sig selv en »eksklusiv« forening, hvor man tiltalte hinanden ved efternavn. I KB's første love (fra 1918) stod der,

35. Berthelsen 1983.

36. Ibid s. 86.

at nye medlemmer kun kunne optages, hvis de var »proponerede« af et allerede optaget medlem.³⁷

Det var disse borgerklubber, der i starten dominerede dansk fodbold. Dominansen blev imidlertid brudt i 1920, da B.1903 (dannet af drenge fra Lægeforeningens boliger på Østerbro, Kbh.), som den første klub uden egen bane, vandt det danske mesterskab. Sigende er det, at B.1903's valgsprog var »Hellere brække en arm end tabe en kamp«, mens KB's var »Tab og vind med samme sind«.³⁸ Klubnavne som »Frem« og »Fremad« pejler også meget fint, hvad det handlede om.

På denne led fortæller fodboldspillet (og legemskulturen generelt) uden tvivl meget om det danske samfunds udvikling. Legemskulturens historie bliver så at sige en samfundshistorie »ad bagvejen« Det er her kroppene, der taler. Det er imidlertid ikke kun kroppene, der taler. På et billede fra 1930'ernes lokalopgør i Arhus mellem AGF og AIA ses et stort banner med teksten »Der er andre end »AGF« der dur« Den her nævnte historie har A.W.B. fint fat i. Historien om dansk fodbold er imidlertid langt større og med mange flere aspekter og sammenhænge. En historie »Frispark«, med sine små 100 sider og masser af (dejlige) billeder, ikke kan rumme. Det er derfor ærgerligt at DBU, når det nu er villig til at sætse nogle penge i forbindelse med sit 100 års jubilæum, ikke vil være med til at fortælle den historie. Alle er enige om at dansk fodbolds dyder ligger i fodboldopdragelsen hos de store brede masser rundt om på landets mange hundrede fodboldbaner (og på gaderne, i parkerne o.s.v.). Det er her, med legen som drivkraft, at Simonsen, Elkjær, Olsen o.s.v. har startet deres løbebane. En fremgravning og behandling af denne historie burde foretages (og have støtte!)

Fæærrdiige ... Begynd!

På de foregående sider har vi forsøgt at give brikker til et signalement af den idræthistoriske forskning i Danmark i 80'erne – eller hvert fald den del af den, som har givet sig udtryk i bogudgivelser. Som vi gjorde opmærksom på i starten, er oversigten ikke komplet, men vi mener dog at der er tale om nogle af de væsentligste udgivelser.

Som det skulle være fremgået har den idræthistoriske beskæftigelse i høj grad fokuseret på gymnastikken. Det er der ikke noget mærkeligt i, i betragtning af den betydning, som netop gymnastikken har haft i Danmark, både på det organisatoriske, politiske, sociale og kulturelle plan. Fodboldspillets popularitet har også givet sig forskningsmæssigt udtryk – hvorfor det så i endnu højere grad kan ærgre, at Dansk Boldspil Unions officielle udgivelse har fået den form, den har.

Men klart nok ligger der masser af opgaver forude for den idræthistoriske forskning. Indtil nu har vi både været vidne til de større synteser, der har set national udvikling over et vist åremål – især tidsmæssigt omhandlede 1800-tallet – ligesom de detaljerede mikroundersøgelser, især på foreningsniveau, er repræsenteret. Dette arbejde fortsættes, og man kunne så ønske, dels at tidsrammen i højere grad ville blive udvidet (også før 1800) – dels at den nationale udvikling sættes i en international sammenhæng – altså komparationer: forskelle, ligheder i forhold til andre lande. Man kunne også forestille sig at en forøget beskæftigelse med de enkelte idrætsgrene (som indtil nu ikke har været genstand for overvældende dansk forskningsinteresse: cykling, boksning, badminton, sejlsport m.v.) og med foreningsliv og -samvær, kunne udvides og samles til regionale monografier: en egns eller en bys kropskulturelle identitet. Endelig vil det være vigtigt at se generelt og specifikt på spørgsmålene omkring idræt/sundhed, som f.eks. rejses i »De grønne bølgere«, på samme måde, som vi i det hele taget

37. Ibid s. 37.

38. Ibid s. 38.

har brug for brede fremstillinger, der ser den kropskulturelle udvikling i forhold til mere generelle kulturelle og samfundsmæssige udviklinger.

Der er nok at tage fat på – og det er at håbe, at man f.eks. gennem Dansk Idræts-historisk Forening holder fast i den humanistiske og samfundsvidenskabelige idrætsforskning. Men det er selvfølgelig også noget, der koster penge – og Idrættens Forsknings-råds stilling som bevillingsgiver også til den ikke-naturvidenskabelige idrætsforskning er det vigtigt at understrege. Uden den kan man frygte, at den kulturhistoriske forskning kun får idrætten med som en parentes, et mode-lune, som altså i 80'erne afsatte sig spor. Så galt går det vel næppe, dertil er entusiasmen og interessen forhåbentlig for stor, men en påpegning af det finansielle problem er selv-klart eviggyldig.

Litteraturliste

- Baker, William J. 1983: The State of British Sport History i: *Journal of Sport History* vol. 10 no. 1.
- Berthelsen, Anders W. 1983: *Frispark – om den danske fodboldbevægelses historie*. Kbh.
- Bidrag* nr. 13–14, 1981: Sport og fascination, Odense.
- Centring* 1980–1987. Gerlev.
- Christensen, Karl 1983: *Fodboldspillet – teori, historie, fascination*. Århus.
- Den jyske Historiker* nr. 19–20, 1981: Sportshistorie. Århus.
- Eichberg, Henning 1982: Fartens fantasme – bil-sport, bilisme, bilsamfund og den industrielle nyttiggørelse af rummet. I *Centring* 1982 nr. 3–4 s. 137–150.
- Eichberg, Henning 1984: Hverdagslivets parceller – Om boligens kulturelle relativitet, i: *Den jyske Historiker* nr. 29–30: Kultur, mentalitet, ideologi, s. 52–73, Århus.
- Eichberg, Henning 1986a: Automobilens revolution – Materialer til en teknologihistorie, der medtænker tingenes forsvinden. I: *Den jyske Historiker* nr. 35–36: Den moderne samfunds teknologi s. 52–73, Århus.
- Eichberg, Henning 1986b: Teknologien bevæger sig i spring. Mod en ny samfundshistorie ud fra kropshistorien, i: *Den jyske Historiker*, særnummer: Mod en ny samfundshistorie? s. 15–33, Århus.
- Eichberg, Henning og Ejgil Jespersen 1986: *De grønneølger*. Træk af natur- og friluftslivets historie.
- Guttman, Allen: 1983: Recent Work in European Sport History, i: *Journal of Sport History* vol. 10 no 1.
- Hug!* nr. 41, 1984: Lysten til præstation.
- Huizinga, Johan 1963: *Homo Ludens – Om kulturens oprindelse i leg*.
- Idrætshistorisk Årbog*, nr. 1. 1985. Dansk Idræts-historisk Forening – Krop og Kultur.
- Idrætshistorisk Årbog*, 2. årg. 1986. Dansk Idræts-historisk Forening – Krop og Kultur.
- Idrætshistorisk Årbog* 3. årg. 1987: Gymnastikhistorie. Dansk Idræts-historisk Forening – Krop og Kultur.
- Korsgaard, Ove 1982: *Kampen om Kroppen*.
- Korsgaard, Ove 1986a: *Krop og Kultur*.
- Korsgaard, Ove 1986b: *Kredsgang*.
- Korsgaard, Ove 1985: Pulser i idrætten, i: *Rapport fra Idrættens Forskningsråds Symposium*.
- Krogslund, Jens 1982: *J.C.F. GutsMuths og hans samtid*. Gymnastik-Historiske Kilder. Bind I. Gymnastik-Historisk Forlag. Odder.
- Lundberg, Knud 1986: *Dansk Fodbold. Fra Breslau til Bronzeholdet*.
- Nielsen, Claus 1987: Naturnydelse og rekordjagt (Præs. af Eichberg og Jespersen 1986) i *Den jyske Historiker* nr. 42 s. 108–113.
- Nielsen, Niels Kayser 1981: De (h)vide mål og det grønne græs. Træk af sportens historiografi, i: *Den jyske Historiker* nr. 19–20: Sportshistorie s. 10–62.
- Trangbæk, Else 1987: *Mellem leg og disciplin*. Gymnastikken i Danmark i 1800-tallet. Aabybro.

Kulturhistorie med plovfurer

Folkehøjskolen og den kulturhistoriske forskning i Danmark

Af Mette Eriksen

Det er tankevækkende, at det man kan betegne som et kildespring til dansk etnologi – »Aarbog for dansk Kulturhistorie« – egentlig skulle have været et jubilæumsskrift udgivet af elevforeningen »Askov Lærlinge« og omhandle jordnære forhold som vekselbrug og sommerstaldfodring. Dette blev dog forpurret, og interessen rettedes i stedet bagud i kulturhistoriske skildringer af dagliglivet.² Springet var dog ikke stort, da landboforhold og kulturhistorie udmærket kunne forenes i højskoleverdenen – det var to sider af samme sag. Årbørgernes kulturhistoriske skildringer placerede læserne – højskolefolk, som karle og piger – i den rette sammenhæng.

De gav en historisk begrundet identitet.

»Aarbog for dansk Kulturhistorie«, der udkom i årene 1891–1900, er blot ét eksempel på den selvfølgerlige forbindelse, der vitterligt var mellem højskoleverdenen, det virkelige liv – oftest landbosamfundet – og så udformningen af kulturhistorie.

Kulturhistorikere i tilknytning til højskolen har gennem godt et århundrede på mange måder foregrebet de forskellige kulturhistoriske initiativer, som vi i dag ser en fornyet interesse for.² Dens skildringer af jævne folks dagligliv i et historisk helhedsperspektiv samt indlevelsen i de pågældende folks forestillingsverden og kultur i det hele taget, er en grund til at fremhæve disse kulturhistorikere.

Ganske særlige forhold har imidlertid præget højskolefolkernes kulturhistoriske skildringer.

Dels bunder højskoletanken jo i sig selv i et romantisk helhedssyn: Herders tanker om fol-

keånd og det enkelte folks særegenhed og Grundtvigs inspiration og særlige formidling af dem. Dels var højskoleverdenens kulturhistorikere selv typisk folk »af bondeæt«. De identificerede sig til en vis grad med en bondekultur, som ikke var deres egen hverdag – hvad enten de nu som teologer tilhørte det gamle grundtvigske borgerskab eller de som seminarister udgjorde første slægtled af afvandrede bønder³ for blot at nævne nogle typiske eksempler. I gensynet med landbosamfundet i højskolesammenhæng genoplivede de så den bondekultur, de fandt værdifuld. Der »valgtes« med andre ord en fortid, som disse meget skrivende folk gjorde til kulturhistoriens objekt.

I det følgende skal ses eksempler på disse højskolefolks vidt forskellige kulturhistoriske genrer. Trods forskelligheder og udpluk vil jeg dog søge at finde nogle af de fælles tråde, der løber i denne folkeligt udbredte, men i forhold til universitetet på mange måder forkætrede kulturhistorie.

Troels-Lund og folkelivsskildrerne

I 1880'erne brød interessen for kulturhistorie rigtigt igennem. I en tid, der i flere henseender prægedes af »opbrud fra bygden«, var der karakteristisk nok mange bagudrettede initiativer. På dette var Bernhard Olsens indsamling af bondekulturens frembringelser til sit dengang lidet anerkendte folkemuseum og Troels-Lunds beskrivelser af dagliglivets materielle og åndelige forhold markante eksem-

---

Mette Eriksen, f. 1956, mag.art.

Artiklen er en bearbejdet udgave af magisterforelæsning i Europæisk Etnologi 1987.

1. Hans Lund 1965 s. 278f og Claus Bjørn 1978 s. 91–94.

2. Nipperdey, Th. 1977 om den fornyede interesse for historisk-antropologi, dagliglivshistorie og mentalitetshistorie – og om den gamle »Kulturgeschichte«.

3. Th. Kjærgaard 1979 s. 178 og 182f.

pler. For Troels-Lund blev det et hårdt kritiseret felt, han gjorde til sit arbejdsområde. Især fra tysk hold blev studiet af »niedrigen Bedürfnisse« angrebet, udtryk som det var for en klemt lille stats nationale slaphed.⁴ Troels-Lund mente imidlertid, at dagliglivets kulturhistorie – foreningen af beskrivelsen af den materielle og åndelige kultur – ville bringe den »duft og farve«, som for datidens kulturhistorikere ellers ville forsvinde i kildegranskning og i begivenheds- og personfikeret stats- og politisk historie. Troels-Lund formåede dog ikke at forbinde sine evolutionistiske metamorfoser og beskrivelser af dagliglivets forskellige dele til en helhed – forstået som menneskelig handling og mentalitet, »hverdagens forståelsesformer«, set på baggrund af mere materielle vilkår. Men de jævne dagligdags forhold var med ham indlemmet i dansk kulturhistorie.⁵

Selv havde Troels-Lund intet med folkehøjskolen at gøre, men han virkede i det samme nationalromantiske rum. Og han var i sit lille forsvarsskrift »Om Kulturhistorie« (1894) opmærksom på den »kulturdrift« og »åndelige jordbund«, som folkehøjskolen efter hans mening havde skabt – kanaliseret i såvel smørproduktion som »historisk sans« hos ganske almindelige bønder.

Blandt de første kulturhistorikere befandt sig også vore folkelivsskildrere. De var typiske repræsentanter for højskolefolk, der drog ud i landet for at vække nationalt og folkeligt – og for ved selvsyn at kunne beskrive og påpege værdier i den traditionelle bondekultur, som bønderne under produktionsomlægningen og markedsintegreringen var i færd med at lægge bag sig.

Denne genoplivning blev skildret af degnesønnen og højskolemanden Anton Nielsen – »selv en halvblods bonde«, som han betegnede sig. I sit kulturhistoriske »forårsarbejde« »Den danske Bonde« (1887) søgte han således at modvirke »kulturens nivellerende indflydelse« og i stedet vise bonden »sin rette natur« som »sin faders ægte søn« med et

»hærtelag« af særegen og sejlivet karakter. Bonden skulle, efter Anton Niensens mening, holde sig for god til efterabning af den urbane stil i f.eks. klædedragten. Han hånedes således »gårdmandsjunkere« og »malkekomtesser«. Denne »bondestil« var for ham den »forkerte« kommunikation. Bonden havde nemlig ingen bevidst skønhedssans. Selv skabte Anton Nielsen sig i øvrigt en slags nationaldragt, en lyseblå vadmelsbluse, som næsten blev uniform på hans egen højskole i Vester Skerninge.⁶

H. F. Feilbergs tidlige folkelivsskildring »Fra Heden« (1863) var et tilsvarende forsøg på at skildre en harmonisk og særegen kultur – her en lokalt afgrænset helhed i det slesvigske Valsbøl sogn. Skildringen blev opbygget som et inventarium i slægt med oplysningstidens statistisk-topografiske beskrivelser, hvor en del omhandlede næringsliv, en del dagligliv og sædvane og endelig en del – inspireret af romantisk folkekultursopfattelse – den ejendommelige og nationale egenart. Feilberg foretrak denne, for den »falske« civilisation eller det på Valsbølegnen så stærke tyske islæt. Bondens liv sås i nær tilknytning til landskabet. Og »omgivelserne – lynghedens poesi og stærke dufte – afspejler sig i bondens sjæl«. Den harmoniske skildring med fornemmelse af oprindelighed og »hedensk underbygning« var typisk skrevet af en højskolemand med jordbruget på afstand. Generelt kan folkelivsskildringerne siges at have været medvirkende til at danne den idealiserede forestilling om den »rodfæstede« bondekultur, som indgik i den grundtvigske forestillingsverden og altså også i den kulturhistoriske tradition, som etnologien er spiret af.

»Aar bog for dansk Kulturhistorie«

Det største samlede ikke-lokal-bestemte kulturhistoriske initiativ er »Aar bog for dansk kulturhistorie« (1891–1900). Den blev skabt

4. Bj. Stoklund 1987.

5. Bj. Stoklund 1981 s. 64.

6. Anton Nielsen 1896 s. 127.

Poul Bjerger, gårdmandssøn, højskolelærer og bibliotekar på Askov højskole. Initiativtager til Aarvog for dansk Kulturhistorie – og formand for »Askov Lærlinge«. Foto i Askov Højskoles arkiv.

uden for København i miljøet omkring Askov Højskole af de to drivende kræfter: Poul Bjerger, lærer og bibliotekar på Askov højskole og Poul Hansen, lærer og senere forstander på Vallekilde Højskole. Begge var de gårdmandsbørn der på Askov blev inspireret af forstander Ludvig Schrøders historieforedrag. De historiske studier fortsatte de på egen hånd – for Poul Hansens vedkommende kraftigt bakket op af historiker og daværende rigsarkivar A. D. Jørgensen.⁷

»Fortalen« i den første Aarvog (1891) udtrykte en bred forståelse for, hvad kulturhistorie var:

»Meningen med bogen er at bidrage til, at vort folks kulturhistorie bliver dyrket i større omfang og kendt i videre kredse end hidtil, særlig den del af kulturhistorien, der omfatter det jævne dagligdags liv, der i den løbende tid er ført på land og i by. Her skulle være plads

til historiske skildringer ikke alene af bondens kår, men også af hans arbejde i mark og i gård«.

Klart blev der endvidere lagt op til, at folket, d.v.s. tidligere højskoleelever, selv skulle skrive – et folkeligt skrift var det vel. At dette folkelige ideal må tages med et vist forbehold viser alene den kendsgerning, at kun tre ud af en stor flok bidragsydere var bønder – og hvilke bønder! De fleste skribenter var altså højskolefolk, seminarister og teologer – mange dog fra gårdmandshjem. Ganske enkelte var fagfolk fra den etablerede historikerverdens periferi. Epokegørende var det dog, at så mange var amatører i de historiske studier.

Emnemæssigt spredte årbøgerne sig over et bredt felt, dog med hovedvægt på bondesamfundet. Fra historikerhold foreslog man, at bøgerne, når de sådan indeholdt »bonde- og

7. Claus Bjørn 1978 s. 86.

agrарhistoriske skildringer«, blev kaldt »Aar-bog for dansk Bondekultur«, da kulturhistorie jo for etablerede historikere var ensbetydende med højere stænders kulturhistorie.⁸ Det brede oplæg blev dog fastholdt.

I modsætning til de førnævnte harmoniske folkelivsskildringer var der tiest tale om skildringer af handling, af bondeaktivitet, af folkelige oprør mod en styg godsejer – ikke uden tanke på Stavnsbåndsjubilæet i 1888. Klare forestillinger om en ulige magtfordeling, kultursammenstød og »socialt drama« skildredes lyslevende. Og der var for mange af bidragsyderne tale om forudgående ambitiøse kildestudier. I selve emnevalget sporedes dog højskolens prægning: i den indbyggede søgen efter identitet, rod og stærke forfædre – ikke som ellers almindeligt i højskolen i sagatid og myter, men derimod blandt ganske jævne bønder.

Inspirerede af Poul Hansens programagtige afhandling i årbøgenes første bind om »Bonde og Herremand – et Tidsbillede fra Hoveritiden« leverede årbøgenes tre bonde-skrivere vægtige bidrag. N. Rasmussen Sø-kilde var en af dem, Lars Frederiksen en anden. Sidstnævnte var friskolelærer og gårdejer og han skildrede sin opsætsige farfader på Ryslinge-egnen i et såkaldt »Tidsbillede fra det 18. århundrede« (1893). Farfaderen protesterede mod herremandens vider og vedtægter, hvilket de øvrige bønder syntes var en »priselig Ting« – derimod ikke, da han brød ud af det for ham tyngende landsbyfællesskab og dyrkede ny jord på eget initiativ. Der var alt i alt tale om en karakterskildring af bonden som et viljestærkt individ, mundtligt overleveret Lars Frederiksen, der således så den grå »fæstebondetid« gennem sit ganske særlige kulturelle filter.

Også N. J. Termansen var gårdmand, men samtidig politiker og ven med både N. F. S. Grundtvig, Christen Kold og Ernst Trier – højskoleverdenens ubestridte foregangs-mænd. Han ville i sin »kulturhistoriske skil-

dring« (1891) vise, at ikke alle bønder var som drukkenbolten Jeppe – man kunne vel »forvalte sine pund«, trods ydre trykkende kår – have »sans for noget højere end at trælle for føden«. Termansen nævnte endvidere, at hidtidige ganske udenforstående, medfølede og mørke historiske skildringer af bonden havde undervurderet hans modstandskraft og stod fjernt fra forståelse og fortrolighed med hans virkelige natur. I et sirligt brev til Poul Bjerger forklarede han, hvorledes en af hans egne »indre livs historier«, en oplevelse af en grå bondes følsomme sind, havde givet ham denne indsigt.⁹

Et bredt spektrum af senere etablerede fag og faggrene var repræsenteret i årbøgerne: folkekultur, folkeminder, religionshistorie, landbohistorie, dialektologi – og til trods for den dominerende »gårdmandslinje«¹⁰ er det en usædvanlig samling af originale bidrag fra folkelivsforskningens første tid.

Enkelte skal fremhæves. Således Evald Tang Kristensen, seminarist og statsstøttet folkemindesamler, for sine persontegninger. Bl.a. en levnedsskildring af en særling fra den jyske hede (1897) – »for det har kulturhistorisk interesse at fremdrage træk på originalernes område, også iblandt almuen, ej alene til morskab, men også til belæring«. At øge forståelsen for kulturbestemte skæbner, indfølelse skildret nedefra på baggrund af givne vilkår, var Evald Tang Kristensens ærinde. Han indsamlede selv mundtlig tradition og medvirkede få år senere i 1904 til oprettelsen af Dansk Folkemindesamling sammen med H. F. Feilberg.

Feilberg, der boede i Askov som pastor emeritus, bidrog årligt til årbogen med artikler af nærmest sammenlignende religionshistorisk art om den gamle bondekulturs sjæle- og skæbnetro. Han skildrede med en fin indlevelse også andre folkeslags mere »primitive« forestillingskreds.¹¹ Og som i den førnævnte folkelivsskildring spores en interesse for lokalgroede helhedsprægede livsformer på

8. Brev fra Gustav Bang til Poul Bjerger d. 28.3.1896 i Kgl. Bibl.

9. Brev fra N. J. Termansen til Poul Bjerger 7.11.1890 i Kgl. Bibl.

10. Th. Kjærgaard 1979.

11. Sandsynligvis er han inspireret af Tylor – grundlæggeren af britisk social antropologi, jvf. Bjarne Stoklund 1983 s. 18.

et i hans øjne lavere kulturtrin. På samme tid arbejdede Feilberg i øvrigt karakteristisk nok med omfattende og minutiøse selvstudier af dialekter og udgav »Bidrag til Ordbog over jyske Almuemaal«.

Marius Kristensen, der var filolog og højskolelærer også i Askov, bidrog med en artikel om dialekter og folkemaal (1897), hvor højskoleverdenens tanker om modersmåls og åndslivs uadskillelighed klart spores. Hans faglige hovedværk var imidlertid af en ganske anderledes lærd og specialiseret art, nemlig om »Fremmedordene i det ældste danske skriftsprog«.

Endnu et bidrag til et væsentligt etnologisk forskningsfelt leverede historikeren P. Lauridsen med artiklen om den gamle danske landsbys udvikling fra bolskifte til solskifte (1899). En væsentlig pointe for ham var således påvisningen af, at den var opstået på den enkelte bondes eget initiativ. Andetsteds skrev han om markante forskelle på tysk og dansk byggeskik – også et udtryk for den udbredte opfattelse af sammenhængen mellem folkekarakter og national egenart.

»Kulturbillede« og »tidsbillede« var de rammer, Poul Bjerger gav sine bidragsydere at udfylde. Selv sandsynligvis inspireret af Troels-Lund og måske renæssanceforskeren Jacob Burchardt – hvem ved?

Perspektivet var for det meste set nedefra, fra enkeltskæbner og ydmyge eksistenser. Vilhelm Bangs bidrag om »Mestermannen« (1893) (bøden) var ét eksempel og P. C. Kristensens om »Kæltringeliv« (1897) et andet. De store begivenheder skildredes fra periferien, fra folket selv. Således skildrede H. Nutzhorn den første Himmelbjergfest i 1839 (1893) og Jens Schørring så Pariserrevolutionen fra Regensens vinduer. Kun indirekte i emnevalget, først og fremmest bondekulturen med fædreland og modersmål som overordnede begreber, sporedes højskolens påvirkning. Der var således ingen vækkende tone som i folkelivsskildringerne, heller ingen tydelig redefinering af bondekulturen. »Bonde-

stik« og materiel kultur blev i det hele taget kun sparsomt berørt.

Denne opremsning kunne givetvis fortsættes – det vil jeg imidlertid ikke, blot sammenfattende karakterisere årbøgerne som beskæftigende sig særligt med bondekulturen, den emnemæssige bredde i fortalen til trods. Det var en bondekultur af kød og blod. Der vistest brudflader og fornemmelse for sociale og økonomiske uligheder og bonden trådte frem som individ, hans handlinger skildredes og der øjnes en forståelse for sammenhængen mellem vilkår, dagligliv og trosforestillinger.

Årbøgernes forskelligartede bidrag var for det meste fjernt fra skrivebordskonstruktioner. Egne optegnelser eller mundtlig overlevering, såkaldte »bløde kilder«, var almindelige ved siden af arkivstudierne. Og af stor betydning for initiativtagerne var udgangspunktet i det personlige engagement. De ville noget med deres kulturhistorie. I et brev til Gustav Bang understregede Poul Bjerger således betydningen af at forstå og formidle bondens egen kulturhistoriske skildring – som »vidnesbyrd om hans kultur«, hvilket Gustav Bang i et forudgående brev betegnede som »videnskabeligt diletterteri«.¹²

Årbøgerne ophørte i 1900. Men det identitetgivende aspekt videreførtes i bl.a. de amtshistoriske årbøger. Flere af bidragsyderne fortsatte i øvrigt direkte over i den første amtsårbog, »Fra Ribe Amt«, der blev påbegyndt i 1904.¹³

Den bredt anlagte kulturhistorie blev nu i højere grad lokal og institutionaliseret i Dansk historisk Fællesforenings regi. Stedet og menneskene var ikke i samme grad som i årbøgerne typeeksempler. Målet var nu snarere genkendelighed. De kulturhistoriske skildringer blev i højere grad inventarier – dele af folks eget kognitive landskab. Kirken og skolen, oldtidshøjen og kæmpegravnen, bystaven og bystævnet blev beskrevet og blev lokale identitetgivende »kultsteder«.

Også her var det de grundtvigske gårdmænd – præste- og skolefolk, der skildrede og til dels skildredes. Og værd at nævne i for-

12. Poul Bjerges kladder i et brev fra Gustav Bang 28.3.1896 i Kgl. Bibl.

13. P. V. Christensen 1979 s. 194f.

bindelse med denne kulturhistoriske genre er foreningslivet, der rigtigt trivedes med den stigende historiske hjemstavsbevidsthed.

Hvad der tidligere blev kaldt kildepringet til etnologien eller folkelivsforskningen, institutionaliseredes nu under en bred kulturhistorisk hat – i foreninger, tidsskrifter og samleværker såvel som i arkiver og museums-mæssig sammenhæng. I bl.a. Folkemindesamlingen og i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser var bondekulturen stadig her i midten af vort århundrede det foretrukne forskningsfelt, der studeredes i nært samarbejde med stednavne- og dialektforskere. Senere etableredes institutter indenfor de pågældende fag. Genstande, arbejdsmetoder og skikke studeredes på positivistisk vis – stykkevis og delt. Skildringer af kulturelle helheder trivedes nu engang bedst udenfor ferske og videnskabelige miljøer. Et egentligt paradigmeskifte i den kulturhistoriske forskning, fra studiet af elementer til studiet af hele kulturelle systemer, skete først i løbet af 1960'erne med antropologiens stigende indflydelse. I 1971 førte det således til en faglig kursændring og faget ændrede navn fra Materiel Folkekultur til Europæisk Etnologi.¹⁴

»Røddinggruppen« og Hans Lunds højskole

Men en slags kulturhistorie trivedes stadig længe i tilknytning til højskoleverdenen. Således kan den såkaldte »Historikergruppe« eller »Røddinggruppen«, som den hed de første år, med en vis ret betegnes som en grundtvigsk præget modkultur indenfor den øvrige etablerede historiker verden. Den bestod af så indbyrdes forskellige folk som Kjeld Winding,

Roar Skovmand, Axel Steensberg, Troels Fink, Ib Koch Olsen¹⁵ m.fl. og på Hans Lunds højskole holdt den fra 1934 årlige sommermøder hvor historieopgaver drøftedes: I besættelsesårene førte fællesskabet til udgivelsen af serien »Vi og vor Fortid«, hvor blandt andre Axel Steensberg skrev om »Den danske Landsby« (1940) og Roar Skovmand om »Højskolen gennem 100 år« (1944). Udgangspunktet i folkelige sammenhænge og skildringernes folkelige og vækkende karakter var et udtryk for den »virkelighedstroskab«, den selvfølgelig sammenhæng mellem historie og personligt engagement, der kendetegnede højskolefolk.¹⁶ Det var således snarere sociale og kulturelle bevægelser end lokalt afgrænsede kulturer, der her skildredes. Rødding Højskole var som de fleste af den tids højskoler, solidt plantet i et velintegreret grundtvigsk landbosamfund. I dette kulturelle rum, i Hans Lunds forstandertid (1926–52) især, dyrkedes den helhedsprægede og rodfæstede bondekultur i ideal som i praksis. Højskolen dannede derfor en naturlig ramme omkring møderne i »Historikergruppen« og mange af deltagerne havde tilmed været lærere der: Dette kulturelle rum vil jeg give et lille billede af i en case-study¹⁷ – en kitse af højskolens dagligliv, for på den måde at komme nærmere kulturhistorikernes egne forudsætninger.

Et markant træk i højskolens struktur var således forstanderen med sin kone, der næsten virkede som husbond og madmor i et stort traditionelt bondehushold, selvom der naturligvis var særlige sfærer for forstanderfamilien og lærerne, eleverne og folkeholdet. Forstander Hans Lund var patriark, myndig og udadvendt. Han bød velkommen til nye elever i højskolegården og kendte hver især på

14. Bj. Stoklund 1979 a+b.

15. Georg Hansen og Friedlev Skrubbeltang er også hver for sig typiske repræsentanter for højskolens kulturhistorikere – den ene udenfor og den anden indenfor universitetskredse. Så vidt vides er de dog ikke tilknyttet »Historikergruppen«, men begge har undervist på Rødding Højskole – »har stået i lære hos Lund«.

Georg Hansen skildrede hele kulturelle typer f.eks. »Degnen« (1944) og »Præsten« fra deres alment menneskelige eller »sjælelige« side i forskelligt »klædebon« afhængig af tidens sociale og økonomiske vilkår. Disse var sekundære historiske drivkræfter i forhold til mennesket selv.

16. Roar Skovmand 1981 s. 181–194.

17. Det følgende bygger på mit speciale: »Højskolestil og landbolivsform« – under udgivelse.

At leve og ånde med historien betød for forstander Hans Lund også deltagelse i det daglige arbejde på højskolegården. Bonden, der sagde »kom« istedet for »gå« – i praksis blev det dog oftest ved en næsten rituel daglig runde i mark og stald. Til gengæld var han en af vore bedste skildrere af bondekulturen i sine foredrag og bøger. Foto tilhører Elsebeth Lund Smidt, »Tanderupgård«.

slægt og hjemegn. Han holdt foredrag vidt omkring i forsamlingshuse og foreninger og medvirkede i utallige bestyrelser i historiske, sønderjyske eller landbrugsmæssige sammenhænge. Han gik daglige runder i mark og stald, og selvom hans praktiske deltagelse nærmest blot var symbolsk – han nød således at gå i solen bag sin plov, men næppe at sprede møg¹⁸ så var han landmand og ikke »galocheforstander«.¹⁹ Han ville »leve og ånde med historien« – på højskolegården, i dagligdagen såvel som i foredrag og skrivi-eri, selvom dagen ofte blev tilbragt ved skrivebordet med optegnelser og bogstaber. Fru

Lunds virkeområde hørte mere huslivet til – som højskolemoder bar hun nøglerne, sad inde med omsorgen, overblikket og det mere musiske.

Børn og gamle, lærere og elever, folkehold og forstanderpar levede med i den store udvidede familie, og til trods for »sfærerne« og den vidtforgreneede hierarkisk-patriarkalske struktur, så gav idealet om ligeværdighed sig udtryk i et karakteristisk grænseoverskridende fællesliv. Strukturen oplevedes som flad – omend med yder- og inderkredse. Loyalitet og fornemmelse af »at trække på samme hammel« – dagen lang, hele tiden – forventedes af alle. Til gengæld ydede forstanderen en patriarkalsk beskyttelse og højskolen opfattedes klart som mere end et undervisningssted. Den var også et hjem med et forbilledligt jævnt og muntert, virksomt dagligliv. Selve den kendsgerning, at højskolen i vid udstrækning fungerede som en selvforsynende gårdenhed med en dags- og årsrytme fra skiftedag til skiftedag vidnede om afspejlingen af en helhedspræget landbolivsform.

Hvad angår idealkulturen i undervisnings-sammenhæng, så var der heller ikke her tvivl om forbilledet. Horisonten var vid, men udsigtspunktet var fortrinsvis den brogede og idealiserede bondekultur. Den kunne vise sig i kavalkader, folkedanse og sanglege, der, som gymnastiklærerinden Anne Marie Børup skrev, »lever deres skjulte liv i folkesjælen og pludselig lever op på ny, springer frem i sind og tanke i al deres umiddelbarhed og naturlighed«.²⁰ Især i håndgernings- og boliglæretimerne hentedes inspiration i den enkelhed, ægthed og helhed der for bonden var natur. Mette Fog Pedersen skrev således om bondens efterlignelsesværdige »stilintuition«, som den sås i almuestuen. Og Else Koch, der underviste i vævning – og dansk bondekultur – ønskede sig tilbage til en tid, hvor »Haanden maa ledes, drives af Aanden, og Aanden maa være bundet af Haanden – først saa skabes Helheden – det som kan nære mere end

18. Nanna Bjelkes tale ved afsløringen af Hans Lunds portræt i Billedsalen på Folkehjem.

19. Opfattelsen af forstanderen som forbilledt og oplevelsen af det ligeværdige fællesliv, som omtales nedenfor, deles af de fleste elever, men udtrykket er nu Alfred Olsens, elev 1934–35.

20. Anne Marie Børup: Lærebog for Delingsførere (1946).

Menneskets Legeme». ²¹ Begge kæmpede de en ihærdig kamp mod de urbaniserede bondehjem, mod nips, etamine og finér ²² – en kamp mod »kulturel fernis« og kunstbroderi, som også forrige århundredes folkelivsskildrere og højskolefolk kæmpede. Bondekulturen vidste de godt hvad var.

Formidlingen af bondekulturens værdier skete dog især gennem forstander Lunds dansktimer, hvor forfattere med god forståelse for bondens liv blev gennemgået – således Steen Steensen Blicher, Jakob Knudsen, Gunnar Gunnarsen foruden Jeppe Aakjær og Skjoldborg m.fl. Især dog i historiske foredrag og »samtaletimer« og i mange artikler i årsskriftet skildrede han »Bondegerning og Bondesind« kort og godt som det gode liv. At være bonde var nemlig ikke blot og bart et erhverv, en bestemt socioøkonomisk indretning – nej, det var »en livsform – a way of life – enestående og uerstattelig med særlige menneskelige og åndelige værdier« ²³ – en subjektiv måde at forholde sig den historiske virkelighed på, som han især fandt forståelse for hos den engelske historiker Trevelyan. ²⁴

Bondens livsform var for Lund naturlig, tidløs og uendelig helhedspræget med stærk tilknytning til jord og slægt. Og fælleslivet var både ligeværdigt og forpligtende – på en gang et frit og et bundet liv midt i mark og mulde... Lund talte om en slags »livsformsøkonomi«, om betydningen af »det lange perspektiv i selvejet« og af at have hjem og bedrift under samme tag for rigtigt at kunne »virke« og have »kærlighed til sin gerning«. Og det religiøse livssyn hang sammen med selve den »rodfæstede« livsform med landsognet som en afgrænselig helhed. Bonden handlede, som Jakob Knudsens bønder, efter »umiddelbare livsinstinkter« som var »den

ædle frugt af slægtleds dyrekøbte erfaringer« – altså en slags »seje mentale strukturer«. For Lund var denne helhedsprægede og tilkæmpede livsform en »livsbetingelse« for hele folket. Der var ikke rigtigt plads til alternativer i hans verdensbillede – andre livsformer var gået så at sige fejl i byen! ²⁵

Ikke alene den stedlige og miljømæssige forankring, men også den tidsmæssige var et vigtigt identitetsgivende aspekt i højskolens idealkultur. Lund forklarede i sin åbningstale i 1926, hvad der for ham var »Historisk Sans«:

»Det vi tror på er de historiske Begivenheders egen indre Kraft – til at kaste Lys over Menneskers Liv, klare Kræfterne med hinanden, føle ny Styrke, kalde på det beslægtede og rejse det til Liv, åbne nye Udsigter og lade os føle de dybe Sammenhænge bag Overfladebegivenhedernes Blændværk«. ²⁶

Højskolens karakteristiske historisk-poetiske grundsyn anes. ²⁷ Historien var ikke en hob af løsrevne kendsgerninger, men en »levende fortælling«. Eleverne skulle ikke alene se sig selv som endnu et slægtled af bønder, men også som under-lige og skabte – fortalt ind i en større sammenhæng, med en historisk tradition og en poetisk livstolkning at forholde sig til.

Ikke alene den historiske sans, men også selve formidlingssituationen var betydningsfuld. Historier om slægt og egn kunne bedst videregives af »fortællende Mødre i en Skumringstime«. ²⁸ Her var i øvrigt et nok så karakteristisk genoplivet træk fra den traditionelle bondekultur, nemlig aftensædeskikken: Den fandt en anden af højskolens kulturhistorikere, Holger Kjær i Askov, så inspirerende, at han skrev »Kampen om Hjemmet« (1929) om brugen af mundtlig tradition på Island i

21. Else Koch: Hvorfor er Vævning saa moderne? i Rødding Højskoles Aarsskrift 1936.

22. Mette Fog Pedersen 1970.

23. Hans Lund 1960 s. 211.

24. Hans Lund 1953 s. 10–18.

25. Et sammendrag fortrinsvis af artikler fra Rødding Højskoles Aarsskrift: Hans Lund 1927, 1930, 1935, 1936 og 1938, samt fra optagelser i Hans Lunds privatarkiv i Landsarkivet i Aabenraa.

26. Hans Lund 1926.

27. Se f.eks. Johs. Rosendahl 1958 s. 288 vedr. det historisk-poetiske og det narrative, som vi i dag ville kalde denne opfattelse af historien som fortælling.

28. Hans Lund (1954) s. 234f og 241f.

den oprindelige funktionelle sammenhæng, såvel som genoplivningen af skikken i den grundtvigske friskole og hjemmeundervisning. På lignende vis, gennem engageret og erfaringsrig fortælling, »det levende ord«, fandt Hans Lund altså, at historien måtte videregives i historie- og hjemstavnslæretimerne, måtte opleves på egns- og grænse-landsture, til dialektaftener eller på ture til åndeligt beslægtede landskaber. Elevernes breve, stile og dagbøger vidnede om den selv-følgelige opfattelse af sammenhæng i fortid og nutid. Sidenhen forventedes det så, at eleverne selv tog gerningen op – i en hverdags-virkelighed med plov og gylle, hvor indholdet i begreber som »rodfæstethed«, »dagsværk« og »livsgerning« dog knap var det samme som for idealistiske højskolefolk.

Den subjektive historieopfattelse lå langt fra samtidens ønske om naturvidenskabelig exacthed og den mere materielt orienterede retning, som universitetshistorikere, deriblandt Erik Arup, praktiserede. Hans Lund, der nærmest så sin højskole som modpol til Aage Møllers mytologiske højskole på Rønshoved, havde ganske vist stor respekt for kildekritik og »rene kendsgerninger« – det var således en vidt udbredt »højskolemyte«, at Statistisk Årbog blev brugt som eneste grundbog i hans timer. Han frygtede dog specialiseringens fare og fjernelsen fra det »alment-menneskelige« og »vedkommende« – fra de »henfarne slægter i landets marv«, det »nationale instinkt« og »folkeaaanden« – og ikke mindst fra det identitetsgivende og oplevelsesmæssige aspekt: Det var der efter hans mening ikke plads til i universitetskredse.²⁹

Det var altså først og fremmest folkets, bondens historie, der fortaltes ud fra det historiesyn, at »beskæftigelsen med Mennesket, som Individualist og i Fællesskab, deres Handlinger, deres Tanker og deres Motiver«. Johs. Rosendahl skriver i 1958 om mellemkrigstidens højskolehistorikere, der trods videnskabelig redelighed, var underlagt en op-

timistisk udviklingstro – og om, hvorledes livssynet afspejlede sig i valg af empiri og forklaringer var det væsentligste for forståelsen af hele kulturen.³⁰

Hans Lund måtte dog i 1952 erkende ændringen i højskolens traditionelle livsforms-specifikke elevrekuttering – og udgangspunktet i bondens tidløse og helhedsprægede livsform blev mere og mere en illusion. Han forlod Rødding og drog ud til »Tanderupgård« i Ribemarsken, der næsten uafbrudt havde været i slægtens eje siden 1500-tallet. Her drev han så landbrug med sin svigersøn med det rette sind og et hushold, hvor en overgang fire generationer levede under samme tag.

Hans Lund havde et omfattende forfatter-skab bag sig, og med sin særlige baggrund som højskolemand og sine skildringer især af bondens livsform og livssyn, som han havde på nært hold, var han en fremtrædende repræsentant for højskolens kulturhistorikere, selvom han, så vidt vides, ikke selv betegnede sig som sådan.

Vilhelm Grønbech og Martin

A. Hansen

Efter dette dyk ned i et af de kulturelle rum, hvor en slags kulturhistorie altså blev skrevet især med den traditionelle bondekultur for øje, skal kort karakteriseres et par kulturhistorikere. De var ganske vist ikke selv højskolefolk, men derimod ofte brugt i højskolesammenhæng, da de med et kulturkritisk udgangspunkt gjorde opmærksom på umistelige værdier i traditionelle og fortidige livsformer. Især da i den sækulariserede efterkrigstid, der af Hans Lund i øvrigt i 1952 blev kaldt »højskolens løvfaldstid«, da højskolens traditionelle forbindelse med landbosamfundet langsomt ebbede ud. Det kulturkritiske bestod for begges vedkommende i en søgen tilbage til tabte helheder – denne gang ikke

29. Hans Lund (1954) 1960 s. 236.

Johs. Rosendahl skriver i 1958 om mellemkrigstidens højskolehistorikere, der trods videnskabelig redelighed var underlagt en optimistisk udviklingstro – og om, hvorledes livssynet afspejlede sig i valg af empiri og forklaringer.

30. Hans Lund (1954) 1960.

Martin A. Hansen levede sig ind i fortiden gennem sagn, folkeminder og oldtidslevn – og i selve landskabet med dets naturgroede hele mennesker. Kendt er især »kirkerejserne« og rejsen til barske og øde islandske strøg, hvor der på bedste etnologisk vis deltes vilkår med folk og oplevedes som med fortidsmenneskenes egne øjne. På dette billede ses Martin A. Hansen i feltet på Solvognens findested med sønnen Hans Ole Hansen. Billedet tilhører Erik Aalbæk Jensen, der tog det i 1954.

alene til den brogede bondekultur, men også til oldtidens gråbrune bønder. Ikke for genoplivningens skyld, men netop for helhedens – for »enheden i oldtidens væsen« – for »harmonien mellem menneskets indre og dets omgivelser«. ³¹

Således var nemlig Vilhelm Grønbechs motivering i indledningen til »Vor Folkeæt i Oldtiden« (1915), og Martin A. Hansen lod sig senere inspirere heraf i sit store kulturhistoriske værk »Orm og Tyr« (1956) – et værk, der omhandlede overgangen fra hedenskab til kristendom – om vore forfædres tro og de fællesskaber, der opstod omkring de første sognekirker.

Også Martin A. Hansen havde sans for perspektivet nedefra. Det var folkets kultur og folkets tro, der skildredes. Og i en karakteristisk billedskabende stil understregede han, at »religionernes bundflora«, anemonerne, var nok så betydningsfulde i kulturudviklingen som religionernes høje træer – sognets kvaderstenskirker kontra byernes katedraller. ³²

Omhyggelige kildestudier lå til grund, men selve formen var, i modsætning til faghistorikeres dissekerende stil, episk – udtryk for en digters syn. For at forstå fortiden og for at kunne fortælle måtte han nødvendigvis, ligesom Vilhelm Grønbech, leve sig ind i den,

31. Vilhelm Grønbech 1955 s. 17 og 23. Bjarne Stoklund gør i 1981 opmærksom på sammenhængen mellem Grønbechs holistiske kulturopfattelse og en senere tids studier af funktionelle helheder.

32. Martin A. Hansen 1956 s. 7.

*For Axel Steensberg kunne undren over en plovs udformning og håndtering føre til vidtspændende, sammenlignende og eksperimenterende studier, der skulle dokumentere bondens kår og færden. Her eksperimenteres med Sattrup-ploven, fundet i Sydslesvig og mage til et mellemstligt redskab, der skønnedes beregnet til særligt intensivt dyrkede brug, afhængig af kvindelig arbejdskraft. Juf.: Axel Steensberg: *Man the Manipulator* 1986 s. 114-118.*

Fra en ændret kulturalanalytisk synsvinkel kunne ploven imidlertid også ses som et »nøglesymbol« i højskolekulturen – som udtryk for en ideel, men svunden bondekultur – med jordforbindelse. Foto: Grith Lerche 1973. Plovsekretariatet, Brede.

digte over kilderne og gøre historien vedkommende.³³

Det var den næsten antropologiske opfattelse af »ætten« som et samfund som en »åndelig størrelse« med et »fælles instinkt« og »en fælles erindring«, der for ham var central.³⁴ Ydermere virkede hans kulturhistorie, der til tider dvælede i kulturbilleder, som troværdige miljøschildringer. Almuemennesket fra den grå oldtid var lige så levende og viljestyret som det »gammelliv«, Martin A. Hansen i den senere essaysamling »Tanker i en skorsten« (1948) får til at træde ud af sin »karvskårne ramme«. Selv Pebringegårdens

skorsten på Frilandsmuseet genoplivede og befolkede han, som titlen antyder.

Til trods for Martin A. Hansens foragt for »gensynsromantik« for al flirten med bondekulturen, forblev disse karakteristiske kulturhistoriske skildringer af tabte helheder, af kulturprovinser, til syvende og sidst skrevet af en mand, der havde forladt landbolivnsformen – havde forladt ploven og grebet pennen. Og hans kulturhistorie formidledes til et slægtled af højskoleelever, der langt fra var rodfæstede, havde haft et selvfundet flintredskab i hænderne og følt sig som sidste led i en slægtskæde af jordens dyrkere.³⁵ Og langt fra alle

33. Poul Bagge 1952 s. 85 og Johs. Rosendal 1958 s. 286–290.

34. Johannes Nielsen 1984 s. 566–569.

35. Martin A. Hansen 1950 s. 105–121 om tradition og skelnen mellem forpligtende »arv« og ligegyldige »levn«.

Steensberg og en flok elever på excursion til Skørbæk Hede i 1966. Steensberg formidler kulturhistorie på å-stedet – her fortælles om voldanlæg og agerforekomster. Foto: Nina Fabricius 1966. Plousekretariatet, Brede.

havde gået bag et spand heste i en dyb plovfure som Martin selv.³⁶

Axel Steensberg

Det var denne fornemmelse af plovfure og en undren over bondens snilde, Axel Steensberg ønskede at videregive sine første hold af etnologistuderende – deri blandt Martin A. Hansens søn. Disse erfaringer fra selv at have gået bag plogen overførte han på det såkaldte »historisk-arkæologiske efterlignende eksperiment« i Lejre. Og mon ikke Steensberg inderst inde hele sit liv har, omend ikke lige-frem »pløjet på Schrøders myter«, så dog virket på den grund han fik lagt i sin egen højskoletid. Selv skriver han om sit foretrukne kulturhistoriske perspektiv:

»Som forsker har jeg stedse bekendt min

kærlighed til overdrevets ingenmandsland. Jeg har gennem de svundne år med forkærlighed holdt til her, hvor jeg i fred kunne dyrke mine fattige afgrøder. Egnen har fristet mig med sine vidder, sin genstridige jordbund, sin barskhed og sine vekslende perspektiver. Her har jeg brudt jord op, drevet hugst og nydt vildtvoksende frugter med egenartet smag.«³⁷

Sammenhængen mellem folkehøjskole og studiet af især bondekulturen på »overdrevet« og i felten var for Steensberg så fundamental, at han i forbindelse med etableringen af Dansk Folkemuseum i Brede udpenlede sig forestillinger om samtidig at skabe et »Askov for den materielle folkekultur«. Et folkeligt museumsinstitut, hvor tilrejsende skulle få mulighed for at tilfredsstille en skabende trang, for forening af hånd og ånd, som en hverdag som specialarbejder umuligt kunne give og som ikke kunne hentes på en

36. Martin A. Hansen 1942.

37. Axel Steensberg 1970 s. 8.

fodboldbane, som han skriver. Den tiltagende fritid uden opfyldelse af »meningsfyldt arbejde« med dagsværks- og livsværkskarakter var for Steensberg en uhyggelig tanke. I Brede ville man derimod få lejlighed til at udnytte hele kulturforskningens videnskabelige apparat. Først og fremmest Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, hvor elementer af bondens dagligliv indsamledes, og ligeledes Frilands- og Landbrugsmuseets samlinger skulle være tilgængelige for publikum og lejrskoler.³⁸

Axel Steensberg bevægede sig over mange felter som inspektør i Dansk Folkemuseum og senere som professor på det nyoprettede fag »Materiel Folkekultur«, men til forskel fra kulturhistorien, som den dyrkedes uden for universitetet, bar dette fag præg af at skulle uddanne folk til at varetage de kulturhistoriske museers genstandssamlinger. Bondens såvel som borgerens genstande kom under lup – lige fra sorte lerpotter til fajance og porcelæn. »Livet som det levedes« skulle så skildres i »Dagligliv i Danmark« (1963–69) – et kulturhistorisk værk, der skulle ses som pendant til Troels-Lunds. Men opbygningen i saglige monografier skrevet af specialister på baggrund af arbejder-, industri- og håndværkerundersøgelserne i Nationalmuseet, var trods forordet, langt fra skildringer af samlede kulturelle helheder³⁹ – eller livet som det levedes »mellem« monografierne, så at sige.

Det foretrukne forskningsobjekt var og blev for Axel Steensberg bondekulturen:

»Landskabet, landsbyens marker og landsbyen selv, gårdens redskaber og maskiner, dens bygninger og indbo. Alle disse ting har noget at fortælle om samlivet i vort land, en lærdom at bringe om vilkårene for al kulturudvikling, en opøvelse i selvfornægtelse og offervilje, som jo er nødvendig, dersom landet som helhed skal blomstre og og trives til gavn for alle dets områder.«⁴⁰

Axel Steensberg havde med sin højskolebaggrund blik for denne »hele« kultur og for

det »hele« kulturskabende menneske. Således forkastede han, med højskoleverdenens indbyggede foragt for alt døgnflueagtigt og amerikansk, det antropologiske kulturbegreb, der blot reducerede kultur til vaner, mønstre og »massesjæl« – ikke at forglemme samfundsvidenskaberne, der vel nærmest anså livsudfoldelsen for at være determineret af materielle forhold. Mennesket var jo skabt og selv ansvarligt skabende i historien – udstyret med en fri vilje og en evne til at undres. Og »folkekulturen« eller »grundkulturen« kunne være ligeså kulturskabende som »elitekulturen« eller »overkulturen«.⁴¹

Praktiske erfaringer med genstandene selv og forestillingsevne – hånd og ånd – var for ham vigtige kulturhistoriske arbejdsredskaber. Men han var dog samtidig bundet af den historisk-geografiske videnskabelige arbejds metode, hvis mål nok var at skildre »kulturkredse« og udvikling, men ikke just kulturelle helheder og kulturelle processer.

Afslutning

Hensigten med dette rids af den kulturhistorie, der trivedes i nær tilknytning til højskoleverdenen og som af universitetskredse nærmest blev regnet for en slags »åndelig lokal kulturhistorie«, har bl.a. været at skitsere visse indbyrdes fællestræk, til trods for de mange individuelle særtræk. Det har bl.a. været meningen at antyde, hvilken sammenhæng der var mellem udformningen af kulturhistorie og så kulturhistorikernes eget baggrundsmiljø – i hverdagsliv og idealkultur.

Så godt som alle af de nævnte kulturhistorikere var selv lærde – kulturhistorien var måske blot en lille del af deres øvrige »virke«. De havde øjnene op for »alt stort og skønt her nedefter« – eller rettere for alt, hvad der kunne indfanges gennem deres særlige kulturelle filter. For i de fleste skildringer viste den grundtvigske højskoles idealkultur sig. Såle-

38. Axel Steensberg 1959 s. 44f.

39. Stoklund 1979 s. 109.

40. Axel Steensberg (1944) 1970 s. 41.

41. Se Axel Steensberg 1954 s. 143–158 og Axel Steensberg 1970 s. 122f og 143 f.

des betonede de selv, at de var af »bondeæt«. Men de havde vel at mærke forladt ploven og sad tilbage med »muldjord i bryst« og en inderlig trang til at genoplive det tabte.

Det sås bl.a. i deres karakteristiske emnevalg. Det var det jævne og muntre, virksomme liv på jord, der skildredes. Dagliglivet, som det levedes af almindelige folk, de vilkår de levede under og den måde, de opfattede omverden på – så vidt muligt med folkets egne ord.

Kulturhistorikerne kom således nærmest til, i deres valg af helhedsprægede fortidige identifikationsobjekter, at beskrive kulturelle helheder, – hele mennesker i hele miljøer – helst der, »hvor solen står med bonden op«.

De valgte så at sige en fortid, der på mange måder var en kontrast til den omgivende verden. Således vækkede de ikke alene folk med deres »levende ord« i foredrag eller på tryk, men de søgte også selv identitet og »rod« gennem deres kulturhistoriske skildringer. Kulturhistorikerne »af bondeæt« havde forudsætninger for at forstå »folket« indefra og nedefra og på sin vis gjorde de sig næsten i deres egen livsstil til ét med livsstilen i den traditionelle og jævne landbolivsform.⁴² Denne genoplivning af fortidige træk i en anden livssituation kunne umiddelbart virke som kontrast til, hvad de i øvrigt forstod ved historie – nemlig at det var noget levende og foranderligt, noget man forholdt sig til »i det nærværende«, havde indflydelse på og virkede i – og altså ikke blot iagttagelse eller genoplivede på nostalgisk vis.

Der var imidlertid tale om to sider af samme sag i og med, at kulturhistorikerne så at sige brugte den traditionelle og »hele« bondekultur som et slags kulturelt medium – en måde at kommunikere tilhørsforhold på i deres eget hverdagsliv og deres egen kulturhistorie.⁴³ En slags oprør mod en »forloren« og opsplittet livsform, eller mod en dissekerende og iagttagende »videnskabelig« tilgang til den ellers så levende historie.

Disse kulturhistorikere formåede altså at skildre »folkekultur« og kulturelle helheder på et tidspunkt, hvor det var usædvanligt i fagkredse – bl.a. derfor har det mening at drage dem mere frem i lyset, til trods for deres måske udefra betragtet kulturspecifikke og re-vitaliserende synsvinkel.

Nyere tendenser i etnologien,⁴⁴ der søger at se det totale dagligliv i historisk perspektiv, synkront såvel som diakront, verdensbilleder og mentaliteter på baggrund af særlige livsformer og vilkår o.s.v., har mange fællestræk med de kulturhistoriske skildringer udenfor universitetskredse, som vi ovenfor har fremdraget. I denne højskolekulturhistorie reduceredes historien blot mindre til typer og strukturer. Den var i højere grad navngiven og de danske ord slog anderledes til. Her drejede det sig om udviklingen fra almue til et folk, om forskellige tidsbilleder af det »almentmenneskelige« i forskelligt »klædebon«, om sammenhængen mellem »skæbner« og »kår«, »livssyn« og »folkesind«, og dagliglivets kulturhistorie formidledes indlevende i fortællingens poetiske form.

Og hvor etnologer med de kulturanalytiske redskaber og allestedsnærværende flueøjne skulle være i stand til at skildre en hvilken som helst kultur, var der altså for højskoleverdenens kulturhistorikere ofte tale om skildringer af ganske særlige »rodfæstede« og »folkelige« liv – fordi de selv levede og åndede med historien.

Litteratur

- Bach, Erik (red.): Danske Historieskrivere. Vi og vor Fortid nr. 6. København 1942.
 Bagge, Poul: Historiesyn og Historieforskning. S. 162–185 i Mennesket i Tiden. Bd. 8 1952.
 Bausinger, Hermann: Heimat und Identität. S. 9–24 i Heimat und Identität. (red. Bausinger, H. og K. Köstlin) Neumünster 1980.
 Bausinger, Hermann: Volkskunde. Von der Altmumsforschung zur Kulturanalyse. Berlin 1971.

42. Se M. Velure 1977 og H. Bausinger 1971 og 1980 vedr. søgen efter identitet og rod i folkekulturen.

43. Se R. Wuthnow et. al. 1984 samt Berger & Luckman 1966 vedr. viden og virkelighedsbegrebers sociale relativitet og menneskers konstruktion og oplevelse af egen »hverdagsvirkelighed« og eget symbolske univers – især s. 14, 27, 112ff, 200f og 219.

44. Se O. Löfgren 1986 og P. O. Christiansen 1984 m.fl. og Th. Nipperdey 1977.

- Berger, Peter L. & Thomas Luckmann: Den samfundsskabte virkelighed. En videnssociologisk afhandling (1966). Viborg 1983.
- Christensen, P. V.: De amthistoriske samfund. Deres tidligste historie med et bidrag til debatten »herremænd og bønder« i dansk historie. S. 192–210 i Fortid & Nutid 1979.
- Christiansen, Palle O.: Interdisciplinary Studies and Conceptual Eclecticism. S. 32–49 i Ethnologia Europaea 1984.
- Feilberg, H. F.: Fra Heden. Folkelivsskildringer fra Mellemslesvig ved Aar 1860. Haderslev (1863) 1920.
- Grønbech, Vilhelm: Vor Folkeæt i Oldtiden. København (1915)1955.
- Hansen, Martin A.: Leviathan. København 1950.
- Hansen, Martin A.: Orm & Tyr. København 1956.
- Hansen, Hansen, Martin A.: Ploven. Politikens kronik 24.10.1942.
- Hansen, Martin A.: Tanker i en Skorsten. København 1948.
- Kjær, Holger: Kampen om Hjemmet. København 1929.
- Kjærgaard, Thorkild: Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning. S. 178–191 i Fortid og Nutid 1979.
- Lund, Hans: Askov Højskole 1865–1965. København 1965.
- Lund, Hans: Clio, en Muse. Festskrift til J. Th. Arnfred. S. 174–152 1953.
- Lund, Hans: Historiker i Højskolens Tjeneste. Taler og Artikler. København 1960.
- Lund, Hans: Historisk Sans. Fortid og Nutid 1954.
- Lund Hans: Artikler i Rødding Højskoles Aarskrift fra 1926.
- Löfgren, Orvar: Colonizing the Territory of Historical Anthropology. S. 7–30 i Culture & History Viborg 1986.
- Nielsen, Anton: Den danske Bonde. Et kulturhistorisk Forsøg. Odense 1887.
- Nielsen, Anton: Minder fra Højskolen. 1896.
- Nielsen, Johannes: Martin A. Hansen som fortæller. S. 566–569 i Højskolebladet 1984.
- Nipperdey, Thomas: Kulturgeschichte, Sozialgeschichte, Historische Anthropologie. S. 286–310 i Schneider & Gräubig (ed.): Theorieprobleme der Geschichtswissenschaft Darmstadt 1977.
- Pedersen, Mette Fog: 25 år på Højskole. Kolding 1970.
- Rosendahl, Johannes: Højskolen og Historien I & II. S. 205–217 og 281–298 i Dansk Udsyn 1958.
- Skovmand, Roar: Clios børn: Blade fra Historikergruppens første år. Festskrift til Kjeld Winding. S. 181–194. Historie og Undervisning 1981.
- Steensberg, Axel: Fra Kulturens Overdrev. København 1970.
- Steensberg, Axel: Brede. S. 34–50 i Nationalmuseets Arbejdsmark 1959.
- Steensberg, Axel: Kulturhistorie som universitetsfag. S. 143–158 i Fortid & Nutid 1954.
- Steensberg, Axel: Dagligliv i Danmark. København 1963–69.
- Stoklund, Bjarne: Etnologiske lokalstudier. S. 26–34 i Fortid og Nutid 1979.
- Stoklund, Bjarne: Europæisk Etnologi. S. 87–120 i Københavns Universitets Historie. Bd. IX 1979.
- Stoklund, Bjarne: Folklife Research. Between History and Anthropology. Cardiff 1983.
- Stoklund, Bjarne: Hvad er kultur? Troels-Lund og den kulturhistoriske strid i Tyskland i 1880'erne. Arbejdsrapport 2/1987 IEF.
- Stoklund, Bjarne: To danske kulturforskere i grænselandet mellem historie og antropologi. S. 55–72 i Folk og Kultur 1981.
- Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede. København 1879–1901.
- Troels-Lund: Om Kulturhistorie. København 1984.
- Velure, Magne: Folklorisme: oppåttlivning av fortida. S. 76–86 i Rig 1977.
- Wuthnow, R. et. al. (eds): Cultural Analysis: The Work of Peter L. Berger m.fl. London 1984.
- Aarbo for dansk Kulturhistorie 1891–1900.

Asger Th. Simonsen: Stavnsbåndet nyvurderet?¹

Selv om stavnsbåndet i dansk bevidsthed står som ærkesymbolet på enevældens sociale uretfærdighed, er det umindelige tider siden, det er blevet skildret i en samlet, historisk fremstilling. Alene af den grund turde arkivar Birgit Løgstrups 270 sider store bog, »Bundet til jorden«, være noget af en sensation. Landbohistorisk Selskab har udsendt den, og Landbrugsrådets stavnsbåndsudvalg har finansieret projektet. Birgit Løgstrup er kendt som forfatter til en række afhandlinger om 17–1800-tallets historie, navnlig inden for social- og administrationshistoriske emner. Hun er desuden redaktør af Landbohistorisk Selskabs tidsskrift »Bol og By«. I anledning af jubilæet 1988 kan man næppe tænke sig en mere kompetent historiker end hende som forfatter til bogen om stavnsbåndets historie.

Ifølge forordet vil Løgstrup undersøge, »hvorledes tilværelsen kunne forme sig for de stavnsbundne karle og drenge. Var stavnsbåndet noget nyt? Hvordan var dagligdagen med dens arbejde og fester? Kunne karlene komme bort fra stavnsbåndet imod godsejernes ønske? Kort sagt, hvordan fungerede stavnsbåndet i praksis?« Denne afgrænsning af emnet lover godt nyt. For bortset fra Gunnar Olsens artikel »Stavnsbåndet og tjenestekarlene« i *Jy. Samlinger* (1952) har ingen koncentreret sig systematisk om de grupper på landet, bønderkarlene og -drene, som stavnsbåndet mest umiddelbart var møntet på. (Pigerne var som bekendt ikke underkastet stavnsbåndet, da dette var indført under påskud af militær nødvendighed).

»Bundet til jorden« bygger i stor udstrækning på utrykt arkivmateriale. Omtrent halvdelen af teksten baserer sig på retshistoriske kilder fra lands- og underretterne, men også godsejerindberetninger til generallandvæsenkollegiet 1768–70 og andre tilsvarende institutioner inddrages. Kildematerialet fra ekstrasessionerne 1789–92 har vist sig at indeholde gavnligt stof. Løgstrup gør endvidere flittigt brug af de efterhånden ikke så få udgivelser af bondedagbøger og -erindringer, der i den sidste snes år er sendt ud på markedet. Derimod går hun forbløffende let hen over sekundær stavnsbåndslitteratur, navnlig den ældre del. Det er helt givet, at hun intet kender til f.eks. Severin Kjær: *Fra stavnsbåndets dage* (1888) eller Villads Christensens artikel »Vartov Hospitals vornede og stavnsbundne bønder i det 18. århundrede« i *Hist. Medd. fra Kbh.* (1917). Disse to afhandlinger fremhæves her, fordi de i lighed med Løgstrups arbejde i hovedsagen gør brug af retshistorisk kildemateriale.

Bogen er udstyret med et videnskabeligt apparat, der har præcise og grundige noter og mindst lige så grundige navne, sted- og sagregistre. Derimod savner man en litteraturliste. Den er rigt illustreret med kendt og ukendt billedstof fra samtiden foruden moderne stregtegninger og fotos. – Det spørgsmål, der trænger sig på, er hvilket publikum Løgstrup egentlig henvender sig til med sin bog. Det står nemlig ikke nævnt nogetsteds, men der er grund til at tro, at både læg og lærd skal have fornøjelse af den. Det tyder kontrasten i bogens udstyr på, ligesom formålsparagraffen tydeligvis er så tilpas bredt formuleret, at den imødekommer såvel et videnskabeligt som

---

Birgit Løgstrup: Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733–1788. Landbohistorisk Selskab 1987. 270 s., ill. Kr. 148,-.

populærhistorisk sigte. Det sidstnævnte har uden tvivl været et (rimeligt) krav fra spon-sorernes, d.v.s. Landbrugsrådets side.

Fremstillingen går let og flydende, når Løgstrup refererer indberetninger, erindringer og lignende kildestof. Derimod har hun besvær med de retshistoriske kilder. I alt for mange tilfælde bliver de enkelte retssager fremlagt i deres helhed og ikke beskåret efter det, der burde være den egentlige hensigt med dem: at illustrere de mangfoldige facetter ved enevældens tvangslovgivning. Ofte er der tale om mindre livshistorier, endog slægtssagaer, som i sig selv er interessante nok, men som indeholder alt for mange forstyrrende biting og uvedkommende episoder. På bogens første sider virker denne fremgangsmåde besnærende og pædagogisk set vellykket, men ret hurtigt vil læseren tabe overblikket over stoffet.

Af bogens i alt ti kapitler redegør de tre første (s. 9–61) for det storstilede tvangssystem, enevælden i løbet af 1700-tallet stablede på benene for at holde den mandlige landboudom i skak. De to forordninger af 1701 om landmilitsen og om pas og skudsmål misbrugte godsejerne til at binde karlene til stavnen. Selv om vornedskabet blev afskaffet året efter, gjaldt friheden kun for bønderdrengene, født efter 1699. Ved hjælp af et par rigtig ubarmhjertige eksempler kan Løgstrup vise, at vornede sjællændere endnu så sent som i 1730'erne risikerede at blive »delt til stavns«. I 1733 kom den egentlige stavnsbåndsforordning, som i det følgende halve århundrede blev strammet gang på gang. Ikke mindst bestemmelsen fra 1746 om, at de afskedigede landsoldater var forpligtet til at antage fæstegård, rejser uhyggelige perspektiver. Løgstrup kan konkludere, at fæsteforpligtelsen på dette tidspunkt i realiteten var blevet obligatorisk for alle uanset alder. Dette har historikere sagt før (bl.a. J. A. Fridericia og Hans Jensen), endda med den markante tilføjelse, at vornedskabet således var blevet genindsført – nu overalt i Danmark, vel at mærke. – Løgstrup bringer mange spændende og livfulde episoder fra det virkelige liv frem i dagens lys. Men ret beset er alle de temaer, hendes eksempler skal illustrere, omtalt i den

tidligere stavnsbåndslitteratur. Så de store nyheder vil den lærde ikke finde. Og den læge skal holde ørene stive, hvis han/hun ønsker at komme igennem alle dette afsnits forordninger, reskripter, resolutioner, tinglysninger, bevisførelser m.v.

Der følger nu et afsnit på yderligere tre kapitler, s. 62–141. Kapiteloverskrifterne anslår temaerne: »Drengetid«, »Når karlene fik plads« og »Karletid i arbejde og fest«. Det er Løgstrups hensigt at skildre bondekarlens livsbane fra vuggen (eller rettere sagt: svøbet) indtil det øjeblik, hvor han selv sad som madfader ved eget bord. Det første og det sidste kapitel indeholder mere eller mindre folkloristiske skildringer af barndoms- og ungdomslivet på landet i det 18. århundrede. De skal bidrage til at »forstå stavnsbåndets rækkevidde« (s. 62), men læseren bliver ladet i stikken, for Løgstrup udtaler sig intetsteds om, hvorvidt drenge- og karletilværelsen udfoldede sig, som hun skildrer den, på grund af eller på trods af stavnsbåndet. Nok er gennemgangen afbalanceret, men Løgstrup kommer dog faretruende tæt på at idyllisere datidens almueliv (f.eks. ved bemærkningen s. 141 om ungdommens »stærke glæde og livsudfoldelse«). Mener hun, at tilværelsen under stavnsbåndet ikke var så slem endda? I bekræftende fald står hun i skarp modsætning til de ældre generationer af historikere, der ikke tøvede med at fordømme stavnsbåndet på grund af dets moralsk »fordærvende« indflydelse på landbefolkningens dagligdag og mentalitet. De argumenterede ikke blot med, at stavnsbåndet virkede fornedrende på den enkelte, fordi det begrænsede den personlige frihed – et kardinalpunkt for de liberalistiske historikere. Men de antog også, at stavnsbåndet havde en indirekte betydning, idet det befordrede en øget social-økonomisk undertrykkelse af bondestanden i kraft af opskruede hoveribyrd. Desværre tager Løgstrup ikke stilling til sådanne spørgsmål...

Det mest interessante problem i dette afsnit drejer sig om tjenestefolkenes lønninger, behandlet i kap. 5, for her er der lejlighed til at fremsætte konkrete vurderinger af stavnsbåndets effekter. Men atter kredser Løgstrup omkring spørgsmålet som katten om den varme

grød. Gennemgangen er detaljeret og rummer en del nyt stof, navnlig om den såkaldte lønnesæd. Løgstrup er enig med landbohistorikerne i (s. 113), at karlenes realløn i løbet af 1700-tallet var faldende. (Hun antager dog, at karlene fik kompensation for dette løntab dels gennem kosten, dels gennem den udbredte skik med lønnesæd.) Endelig konstaterer hun, at der hele århundredet igennem fandtes store regionale forskelle på lønningerne. Begge ingredienser – reallønsfaldet og de regionale lønforskelle – indgår som hovedargumenter i den førnævnte artikel af Gunnar Olsen om stavnsbåndets virkning. Det første punkt forklarer han med, at den stigende husmandsbefolkning virkede som løntrykkere, hvad Løgstrup tilslutter sig. Det andet punkt (de regionale forskelle) anser han for at være en klar effekt af stavnsbåndet: Dette forhindrede en udligning af lønforskellene, fordi det lagde en dæmper på udvandringen af lavtlønnede karle fra f.eks. Nordjylland til Sjælland og Lolland-Falster. Men det spørgsmål omtaler Løgstrup overhovedet ikke!

Karlene havde mange muligheder for at omgå tvangssystemets snærende bånd. De kunne på legal vis tilkøbe sig fripas (kap. 7) eller de kunne tage loven i egen hånd og stikke af – rømme eller desertere, som det hedder i stavnsbåndsforordningens militære jargon (kap. 8). Købstæderne tiltrak i rigt mål de rejselystne karle (kap. 9), men for det store flertal, der måtte blive tilbage under »herremandens åg«, var håbet om forandring i levevilkårene ikke gået tabt. Social mobilitet i opadgående retning var ikke noget ukendt fænomen på landet. Lykken stod manganen kæk bondekønns bi og beredte ham en karriere som lokal embedsmand, herregårdsforpagter eller endog – godsejer (kap. 10).

Løgstrup påpeger med rette de store vanskeligheder, kildematerialet bereder historikeren i vurderingen af stavnsbåndets indflydelse på landbefolkningens vandringsmønstre. Vi ved, at der fandt vandringer sted i det 18. århundrede men kan ikke sætte pålidelige talstørrelser på dem. Befolkningstallet på landet steg fra midten af århundredet, men også behovet for arbejdskraft var stigende. Ifølge gængs historisk opfattelse blev det endelige

facit ikke desto mindre, at der herskede overflod af arbejdskraft på landet. K. C. Rockstroh kunne således klart dokumentere, at der under hele stavnsbåndstiden var rigeligt med »mandskab« til hæren på nationalt plan, og regionalt navnlig i Nordjylland. (Løgstrup gør dog ikke brug af hans *Udviklingen af den nationale hær i Danmark*, bd. 3). Godsejernes ustandselige klager over mangel på karle skulle tjene som retfærdiggørelse af stavnsbåndet, men var i virkeligheden påskud for en repressiv lønpolitik. Denne vurdering deler Løgstrup ikke. Tværtimod bebrejder hun s. 184 »danske historikere«, at de ikke har taget disse godsejerklager for deres pålydende. Navnlig i perioder med spidsbelastning kunne der ifølge Løgstrup være tale om arbejdskraftsmangel på landet. Afvandringen fra landet har altså næppe været udtryk for, at fødselsoverskuddet savnede beskæftigelse. Derimod var den fastlåste landbrugsstruktur (mangel på udstykning) den væsentligste årsag til bortvandringerne. Karlene havde svært ved at få foden under eget bord og risikerede derfor at måtte friste en kummerlig tilværelse som livslangt tyende (s. 186). Løgstrups konklusion s. 235–36 går derfor i retning af, at stavnsbåndet i de enkelte godsejeres hænder næppe har virket som nogen vellykket bremse på bønderkarlenes mobilitet.

Synspunktet ligger implicit til grund for kapitlet »Når byen drager«. I sit banebrydende værk *Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid* (1932) hævdede Albert Olsen, at indvandringen fra land til by i nogen grad blev hæmmet p.g.a. stavnsbåndet. Løgstrup afviser denne tolkning af stavnsbåndets effekt på byerne. Der var andre årsager til, at landboerne blev væk fra byerne (med undtagelse af København): »Købstæderne har generelt i det 18. århundrede udøvet mindre tiltrækning på befolkningen – vel fordi de muligheder de kunne tilbyde var mindre gunstige.« (S. 202–03). Dette synspunkt begrunder hun med, at også selvrekrytningen blandt byernes eget borgerskab gik tilbage. Argumentet kan næppe holde. Ved et kontrolslag i Albert Olsens statistikker over købstædernes borgerskabstagerer vil enhver læser kunne få

vished for, at svigtende selvrekruttering ikke var noget karakteristisk fænomen i 1700-tallets provinsborgerskab, tværtimod. Hertil kommer, at Albert Olsens tese ikke var baseret på statistiske udregninger alene. I en artikel i »Scandia« fra 1933 (som Løgstrup vistnok har overset) kunne han underbygge sit synspunkt ved hjælp af en række kildesteder, der navnlig viste, hvordan godsejerne ved hjælp af stavnsbåndet havde fuld kontrol over de bønderdrengene, der blev sat i lære hos købstædernes håndværksmestre. I en masse tilfælde blev disse lærlinge efter endt uddannelse trukket hjem på herresædet, hvor de som betjente eller domestikker udførte de håndværksarbejder, købstæderne havde monopol på. Denne udvikling var til skade for bysamfundenes økonomiske udvikling, og stavnsbåndet bar sin del af ansvaret herfor.

»Bundet til jorden« indeholder unægtelig meget interessant og inspirerende stof. Der er fine skildringer af, hvordan individuelle *desperados* gjorde modstand mod stavnsbåndets umenneskeligheder. Og man godter sig, hver gang landsretten i Viborg omstøder de lokale herredsfogeders eller birkedommeres uvederhæftige fortolkninger af stavnsbåndsforordningerne. Men hvad angår det samlede indtryk af Løgstrups bog, er det vel rigtigst at karakterisere den som *revisionistisk*. Den er et opgør med en lang tradition i dansk historiskrivning, som har gjort stavnsbåndet til prægknabe for det 18. århundredes undertrykkelse af bonden. Men opgøret bliver indimellem for diffust og halvhjertet, fordi Løgstrup ikke har sat sig tilstrækkelig godt ind i den historiske litteratur.

Birgit Løgstrup: Svar til Asger Simonsen

Redaktøren har bedt mig kommentere Asger Simonsens indlæg. Det sker med følgende mere generelle bemærkninger om at skrive historie.

Ældre forskning

Naturligvis starter al historieforskning med at læse, hvad tidligere forskere har ment om den periode/de problemer, der skal behandles. Sagt lidt klichéagtigt, så hviler hver generation af forskere på de forudgående generationer.

Herom kan der ikke være uenighed.

Det er derimod ikke det samme som et krav om at behandle de samme problemstillinger som de tidligere generationer. Enhver er tværtimod forpligtet til ud fra sit engagement i nutiden at stille relevante spørgsmål til fortidens kildemateriale. Ellers vil historieforskning blive aldeles ligegyldige puslerier for nogle få forskere.

I »Bundet til jorden« har jeg *forsøgt* dels at læse kilderne på en ny måde, dels at finde materiale, der kunne sige noget om, hvordan stavnsbåndet fungerede for de direkte implicerede d.v.s. drengene og karlene – og ikke bondestanden som sådan. For denne problemstilling bliver dagligdagen det afgørende emne. Derfor har jeg ikke i denne sammenhæng fundet det væsentligt at tage stilling til de store ord om stavnsbåndets indvirken på bondestandens moral o.s.v. Det er klicheer, der stammer fra reformdebatten om ophævelse af godsejerstyret. Det betyder ikke, at jeg finder det uinteressant at se udviklingen i en sådan argumentation (se min artikel i *Bol og By* 1988: 1, Hvad et jubilæum kan bruges til, 20. juni 1938 – 50-årsdagen for stavnsbåndets ophævelse). Men det er metodisk forkert at bruge argumenterne i en politisk debat som kildemateriale til en undersøgelse af dagligdagen.

Desuden finder jeg personligt lange indledninger om, hvad andre har ment gennem tiderne, kedsommelige. Der er heller ikke mange, der er i stand til at referere retfærdigt.

Bevidst eller ubevidst tages det, man polemiserer imod, ud af en given sammenhæng og sættes ind i en ny, hvor de oprindelige modifikationer ikke medtages. Et arbejde skal bedømmes i sin helhed.

Jeg er dog blevet klar over, at den manglende litteraturliste gør mig sårbar over for påstanden om, at jeg overhovedet ikke kender den ældre litteratur. Må jeg derfor have lov til at henvise til litteraturlisten i min disputats »Godsejer og offentlig administrator« (1983).

Når Asger Simonsen anklager mig for ikke at kende den ældre litteratur, må jeg til gengæld have lov til at antyde, at han tilsyneladende ikke kender den nyere. Han fremhæver således, at jeg ikke benytter/tilslutter mig Rockstrohs påstand (min formulering) om, at der under hele stavnsbåndstiden var rigeligt med mandskab til hæren. I »Jorddrot og offentlig administrator« har jeg s. 302 ff påvist, at vel steg folketallet i sidste halvdel af det 18. århundrede, men lægdsstørrelsen blev nedsat i takt hermed. D.v.s. der skulle stilles flere soldater fra samme gods. En omhyggelig (og besværlig) optælling af de registreringspligtige i de enkelte lægd på Løvenborg gods i hele perioden viste, at befolkningsstigningen knap kunne holde trit med forøgelsen af mandskabsudskrivningen. Asger Simonsen kan da ikke for alvor mene, at jeg hver gang skal starte forfra og tage den gamle problemstilling op?

Hvem skriver vi for?

Det er efterhånden blevet en fast ingrediens i alle anmeldelser at stille dette spørgsmål. Det hviler på en antagelse af, at skriver man for de lærde, skriver man i et sprog. Skriver man for menigmand, sker det i et andet sprog. Men for mig eksisterer der ikke et sådant skel. Inden for historie er vi så heldige at have det almindelige sprog som arbejdsredskab, hvorfor vi ikke behøver at bruge fagudtryk som i f.eks. matematik og fysik. Et arbejde bliver derfor ikke mere videnskabeligt af at være skrevet i et uforståeligt sprog. Min erfaring fra modtagelsen af denne bog (og de mange foredrag jeg har holdt rundt i små og store foreninger) er også, at man skal passe på ikke

at undervurdere menigmand eller ikke-faghistorikere.

Det er specielt mine retsreferater, Asger Simonsen er faldet over. Det kan godt være, at en administrationshistoriker let kommer til at tage for mange aspekter med. Men det sker ud fra et ønske om at skildre fortiden i dens kringlede mangfoldighed. Men skulle man miste overblikket, kan man altid af de mange underafsnit i min bog se, hvad hensigten er. Endelig giver jeg i sammenfatningerne efter hvert kapitel et sammendrag af, hvad jeg ville med kapitlet. Dette synes Asger Simonsen ikke at have bemærket.

Mobilitet

Den grundlæggende uenighed bunder til syvende og sidst i vurderingen af bevægeligheden i stavnsbåndstidens bondesamfund. Jeg mener så afgjort, at muligheden for både social og geografisk mobilitet var til stede og blev udnyttet. Desværre tillader kildematerialet ikke at foretage en præcis talopgørelse. Jeg forsøger dog flere steder at bringe nogle tal (s. 159, 177, 183, 209–13), fordi også jeg er underlagt tidens talmysticisme. Men undertiden må man nøjes med kildernes mere sporadiske oplysninger om bortrejse.

Asger Simonsen fremhæver som et tilsyneladende nyt argument for manglende bevægelighed, at håndværksmesteren ifølge lærlingekontrakterne skulle sende lædrengene hjem igen efter udstået læretid. Han synes at have overset, at jeg s. 190–193 har en gennemgang af Horsens Snedkerlaugs kontraktbog og her gør opmærksom på dette forhold. Men én ting er den normative kilde, der pålægger mesteren at sende svenden hjem. Noget andet er det faktiske forhold. F.eks. stak murersvenden Anders Larsen Dam af fra Ørslevkloster i 1762 efter at være vendt tilbage som udlært murersvend (s. 167 og 199). Det var lettere at klare sig uden for landsbyen, når man havde papirer på en gennemført uddannelse.

Med i uenigheden om bevægelighed hører også den forskellige vurdering af Albert Olsens undersøgelse af bybefolkningen på grundlag af borgerskabsprotokoller. Denne ser det stagnerende folketal i købstæderne

som en følge af stavnsbåndet. Når karlene var bundet til godserne, kunne de ikke flytte til byerne og bidrage til deres vækst, lyder hans argumentation. Heroverfor fremfører jeg, at befolkningen i købstæderne som helhed gik tilbage i 1700-tallet, også antallet af indfødte borgerskabstagerere. Tallene siger altså noget om de små købstæders manglende tiltrækning, ikke om stavnsbåndets virkninger. Heroverfor anfører Asger Simonsen, at kontrolopslag viser, at argumentet ikke holder. (Hvis han med kontrolopslag mener borgerskabstabellerne s. 95 ff, så er det selvfølgelig også dem, jeg har benyttet). Men argumentet holder for Århus, Horsens, Nykøbing M, Vordingborg, Nakskov og de fynske købstæder. For Ribe, Viborg, Slagelse og de små købstæder på Lolland-Falster svinger de meget små tal op og ned. Men for Kolding og Helsingør gælder det ikke. Der er lakuner i materialet fra de øvrige købstæder. Noget helt andet er, at svingninger i antallet af borgerskabstagerere kan afspejle købstadstyrets behov for indtægter. Så siger tallene naturligvis intet om stavnsbåndets indflydelse. Der er dog almindelig enighed om stagnation i købstæderne i 1700-tallet, og hvorfor skulle bønderkarlene så søge derhen, hvor de ingen fremtidsmuligheder havde?

Endvidere bebrejder Asger Simonsen mig, at jeg ikke bruger argumentet med de regionale lønforskelle og den manglende vandring fra Jylland til Sjælland som et bevis på stavnsbåndets virkninger. Igen et argument, der er hentet fra det normative stof. Jeg viser

jo netop, at der trods stavnsbånd stadig skete vandring fra lavtløns- til højt lønsområder. Der kom f.eks. stadig jyske tærskere til Sjælland.

Det idylliske almueliv

Endelig skriver Asger Simonsen, at jeg kommer forbavsende tæt på at idyllisere datidens almueliv. Hvad så med historien om slegfredsbørnene og Ingeborg Nielsdatters bortførelse af sin egen dreng? (s. 42 ff). Hvad med Svenning Christensens kamp mod Overgård? (s. 48 ff). Hvad med husmandssønnen, der kom for tidligt ud at tjene? (s. 75), børnemishandling? (s. 78 ff), drilleri og kævl under hovarbejde? (s. 126 ff), godsejernes udnyttelse af fripassalg? (s. 146 ff) o.s.v.

Men det er korrekt, at jeg derudover forsøger at få fat på det almindelige hverdagsliv imellem/på trods af de mange misbrug, vi kender både fra den ældre litteratur og retskildematerialet. Fra det 18. århundrede kan man med nutidens landbrugsproblemer i baghovedet ikke undgå at bemærke det sociale liv både på landsbyens marker og på hovmarkerne. Det står i stærk modsætning til nutidens ensomhed på landet.

Men det er tilsyneladende vanskeligt at få dette mere afbalancerede budskab igennem over for den lærde verden, der stadig er fast forankret i fortidens historiske litteratur. Det går lettere over for menigmand eller ikke-faghistorikere.

Anmeldelser

Martin Schwarz Lausten: Reformationen i Danmark. Akademisk Forlag, 1987. 217 s., ill. Kr. 148,-

Christian d. 3. og kirken (1537–1559). Studier i den danske reformationskirke, 1. Akademisk Forlag, 1987. 246 s., ill. Kr. 175,-

Biskop Peder Palladius og kirken (1537–1560). Studier i den danske reformationskirke, 2. Akademisk Forlag, 1987. 452 s., ill. Kr. 350,-

Tre værker på et år, en ganske imponerende præstation, der her er ydet af Schwarz Lausten. Det ene, *Reformationen i Danmark*, er et oversigtsværk, mens de to andre er dybtgående studier. Alle er vigtige bidrag til reformationens og reformationstidens historie. De skal her bedømmes fra historikerens, ikke teologens synspunkt. Bøgerne har det fælles træk, at de er traditionelle behandlinger af deres emner, men samtidig lægger de klart op til en ny analyse og et nyt syn på de vigtige år fra 1536 til 1560.

Reformationen i Danmark er det første oversigtsværk i nyere tid og alene af den grund meget velkomment, og så er det tilmed en paperback af god kvalitet og billig.

Det er en gennemgang af reformationen i Danmark baseret på den hidtidige forskning med de indskrænkninger, der uvilkårligt følger heraf. Hovedvægten er på de politiske og teologiske udviklinger, men værket igennem og især i det afsluttende (korte) afsnit (om hvornår befolkningen reelt blev lutheransk) peges på de mange uoplyste områder i reformationstidens historie.

Som eksempel kan nævnes 46ff: borgerne i de danske købstæder blev ivrige tilhængere af reformatorerne, men alligevel citeres Peder Laurensen for et udfald mod franciskanere, der stadig havde magt over »enfoldige kvinder«. Schwarz Lausten peger her på spørgsmålet vedrørende befolkningens aksept af den nye kirke og i den forbindelse om forskellen mellem land og by. Desuden leder det tanken hen på et andet spørgsmål, nemlig om de mange overgreb på franciskanerklostre skal tages som indtægt for en sejrrig reformbevægelse eller som udtryk for, at franciskanerne som den eneste orden (karmelitterne havde jo hurtigt kun Poul Helgesen tilbage) kunne yde modstand mod reformatorerne og deres tilhængere i modsætning

til de gamle ordener, hvis klostre jo fik lov at bestå ganske mange år efter reformationen. Nært knyttet til dette er hele problemet vedrørende de forskellige lag (klasser om man vil) i købstadsbefolkningen, og her svigter Schwarz Lausten for en gangs skyld, idet han nævner men ikke udnytter Henrik Lundbaks fortrinlige analyse af de ledende borgere i Malmø og København: »...såfremt som vi skulle være deres lydige borgere.« *Rådene i København og Malmø 1516–1536 og deres politiske virksomhed i det feudale samfund.* (Odense, 1985).

Det er underforstået, at Luther og de danske reformatorer virkelig har tydet evangeliets sande budskab og fundet den rette vej til sjælens frelse (og det kan jo diskuteres; katolikker og calvinister bl.a. vil ikke være enige), men bogen er velgørende kritisk i sin behandling af tiden efter 1536. Forfatteren gør det klart i denne bog som i de to studier, at »evangelii lyse dag« var temmelig overskyet.

Bogen er overalt spækket med citater (gengivet på moderne dansk), så læseren får en levende fornemmelse af den polemik og de følelser, der rørte sig – blandt de mænd, der kunne udtrykke sig skriftligt og hvis skrifter er overleveret, vel at mærke. Desuden er der gode illustrationer samt et fortrinligt afsnit med »Kilder og litteratur«. En enkelt anke for en ellers læservenlig bog og ditto sprog: der er for mange henvisninger frem og tilbage til senere/tidligere behandling af et emne/en person, der nævnes. Det er en god ide at lade læseren vide, at en mere uddybende behandling følger, men den skal udnyttes med varsomhed, især da der er en ganske udførlig indholdsfortegnelse og et register.

Christian d. 3. og kirken (1537–1559). (Studier i den danske reformationskirke, 1) og *Biskop Peder Palladius og kirken (1537–1560).* (Studier i den danske reformationskirke, 2) er tydeligvis oprindelig tænkt som en monografi om Palladius og kirkeorganisationen under den første generation af reformatorer, der er vokset vældigt (næsten 700 sider) og derefter skilt i to. Det har skabt visse problemer, idet Palladius i *Christian d. 3. og kirken* adskillige steder dukker op på en underforstået måde (s. 132, 156, 167 f.eks), så man er i tvivl om, hvilke af bøgerne man læser. Omvendt er der i *Biskop Peder Palladius og kirken (1537–1560)* nogle afsnit, der burde have været flyttet med til *Christian d. 3. og kirken*, som afsnittet om Jan Laski sagen (s. 206–24) der er formet som en *apologia* for Christian 3. med Palladius i en decideret birolle. Det samme gælder de

afsluttende afsnit om Palladius som superintendent over Gotland, Norge og Færøerne, som Palladius ikke havde tid til at tage sig af, hvorfor han næsten helt forsvinder fra beretningen. Det er synd, for det tynger bogens slutning og ødelægger lidt den levende og sympatiske skildring, vi får i de tidligere afsnit af en utrolig flittig og aktiv mand. I betragtning af Palladius' store betydning og ikke mindst de mange latinske og danske skrifter, der er overleveret fra hans hånd, er det en overraskelse at erfare, at dette er den første biografi af ham siden 1840. Schwarz Lausten præsenterer en mængde nyt materiale, og denne, næsten overvældende, detalrigdom bevirker som i *Christian d. 3. og kirken*, at bøgernes styrke kommer til at ligge i præsentationen af og kommentarer til materialet, hvorimod den overordnede analyse og udblikket forsvinder. Dette har dog den store fordel at gøre Palladius' latinske skrifter og de teologiske disputer tilgængelige for historikere, der jo som regel »nøjes med« Palladius' *Visitatsbog*. Nærværende anmelder finder det således spændende, at Palladius så ofte må advare mod katolske skikke og klart lader forstå, at han på sine rejser har konstateret, at store dele af befolkningen (og præsteskabet) ikke har fattet/akcepteret den nye tro, noget vi også kan konstatere i rådstueprotokoller og lignende kilder.

Christian d. 3. og kirken er blevet et komplementært værk til Schwarz Laustens disputats om *Christian 3.s udenrigspolitik (Religion og politik, 1977)* og behandler kongens indenrigspolitik vedrørende kirken, et emne man skulle tro var belyst i betragtning af den megen forskning i reformationen, men her præsenteres meget nyt. Bogen er ikke helt så fængslende, hvilket kan skyldes, at *Christian 3.* som person ikke griber vor opmærksomhed på samme måde, som Palladius gør det.

En ting, der mangler i udforskningen af reformationstiden, er en analyse af de mange oplysninger, vi finder i rådstueprotokoller, testamenter, domsmateriale, skatte- og kirkeregnskaber. Disse kilder har hidtil været upåagtet, vel fordi vægten i reformationsforskningen har været lagt på de politiske og teologiske udviklinger. Som eksempel kan nævnes omtalen (i *Christian d. 3. og kirken*) af magister Johannes Gothingius, der ønskede at gifte sig med Karine Gerhards i Helsingør i 1554. På grund af sladder og rygter om hor og drab ville byrådet ikke tillade dette, hvorimod Palladius ønskede at hjælpe parret. »Udfaldet kender vi ikke« (s.168). Jo, det gør vi faktisk. I Helsingør stadsbøger (udgivet af Kildeskriftsselskabet) optræder Karine Gerhards adskillige gange i begyndelsen af 1550'erne hvor drabssagen rulles op. Vi får også at vide, at samme Karine i 1552 bliver advaret om at tage sin mand, Villum, tilbage og blive »venligt forligt med ham«, hvilket hun nægter. Villum må derefter være død. Karine bliver i hvert fald gift med »Mester Hans Giøtting«, for i 1563 omtales de som ægtepar. De er på dette tidspunkt begge afgået ved døden, og deres bo skal gøres op.

Schwarz Lausten har i sine studier lagt vægten på den faktiske gennemførelse af reformationen og belyst udviklingen i de vigtige år 1536–1560, der (noget overraskende at konstatere) har været forsømt i den hidtidige forskning. Derved har han, ved at fremlægge sit omfattende materiale og ved sine udredninger gjort det muligt at bringe udforskningen af det danske samfund i 1500-tallet et godt stykke videre. Vi kan forhåbentlig se frem til flere bind »Studier i den danske reformationskirke«.

Grethe Jacobsen

Charlotta Dorothea Biehl: Mit ubetydelige levnets løb. Udgivet efter originalmanuskript med indledning, kommentar m.m. af Marianne Alenius. Museum Tusculums Forlag. 1986. 279 s., ill. Kr. 170,80.

Forfatteren Charlotta Dorothea Biehl (1737–1788) skrev i 1787 sin selvbiografi. Dette skrift er den eneste kendte større selvbiografi af en dansk kvinde i det 18. århundrede.

C. D. Biehl har dels skrevet teaterstykker, dels samtidshistoriske »breve«, dels oversat en række værker og endelig har hun skrevet den her udgivne selvbiografi. I indledningen giver Marianne Alenius en fremragende historiografisk gennemgang af tidligere opfattelser af Biehl. Mange af Biehls skrifter er udgivet, medens andre endnu ligger i manuskript, uddrag af værkerne har bl.a. været bragt i Politikens Danmarkshistorie og i værker om pigeopdragelse. Et af hendes skuespil »Den listige Oprækkerske« (1765) blev opført i Århus i 1984, hvor det høstede megen anerkendelse.

Biehl er en fascinerende skikkelse. Som det fremtræder i bogen, er hun en kvinde med en sjælden selvtilid. Uden blusel opregnes en masse af hendes fortjenester, ligesom man også hører om den modstand, hun mødte. Der går som – Marianne Alenius nævner – mange fiaskoer på en succes. Biografiens titel: »Mit ubetydelige levnets løb« er dobbelttydig. Selv mente hun næppe, at hun havde levet forgæves. Men hun passede ikke ind i de normer, der kunne tolereres af en kvinde i datiden. At føre sig frem i offentligheden var mistænkeligt, selvom hun var både klog og dygtig. Hun kunne, som en af samtidens mænd sagde, »ryste tre professorer af ærmet«. Hun pralede ikke, men hun følte sig veltillfreds, når hun mestrede de udfordringer, hun fik mulighed for at føre igennem. Biehl langer ud til både mænd og kvinder. Hun anså praleri som en typisk mandlig last, selvudslættelse som en kvindelig. Hun ville gerne udrydde begge laster.

Der var især to mænd Biehl satte højt. Den ene var hendes bedstefar. Han fylder meget i biografien. Bedstefaderen skaffede bøger til barnebarnet, samtalede med hende og var et kærligt og varmt menneske. Den anden mand var hofmarskal Johan

Bülöw (1751-1828). Bülöw var 20 år yngre end Biehl, men desuagtet var deres venskab af høj karat. Det var et venskab, der gav plads for samtaler om de mindste hverdagsoplevelser såvel som for højpolitiske og -kulturelle emner. Selvbiografien er skrevet til Bülöw, ligesom de udvekslede breve og drøftede Biehls historiske breve.

En af de mænd Biehl havde det svært med var hendes far. Faderen så med mishag på datterens litterære interesser. Til stor fortrydelse for hende forbød faderen hende at læse i hjemmet, hvilket førte til, at hun sneg sig til at læse om natten. »Klimaet« i hjemmet var ikke godt, og værre blev det, da Biehl nægtede at indgå ægteskab med en mand, som faderen fandt passende. På et spørgsmål om, hvad hun så ville leve af, skal hun have rakt sine hænder frem. Og visselig evnede hun at leve af sine hænder/sin pen, hvor kummerligt det end var indimellem.

Charlotta D. Biehl er selvfølgelig ikke en typisk 1700-tals kvinde, men de barrierer hun stødte ind i er så meget desto mere typiske for de af borgerskabets kvinder, der trådte bare lidt uden for normerne. Under læsningen af selvbiografien kan man ikke lade være at undres over, hvorfor Biehl havde den usædvanlige råstyrke og selvtillid fra. Vi ved meget om den formelle magt mænd havde, men ulige mindre om hvordan kvinder byggede deres uformelle myndighed op! Når hun bliver kritiseret, kan hun bl.a. med Paulus sige: »det jeg skrev, det skrev jeg«. Udtalelsen er ikke blot et simpelt skjold mod kritik, men, som Marianne Alenius nævner, en udtalelse der tilkendegiver, at forfatteren har gennemtænkt sin sag, og tør stå ved sin mening.

Det kostede selvfølgelig at have en mening. Der er, foruden selvtillid, også en masse frustrationer at læse på og imellem linierne. Det er utvivlsomt en ægte følelse, når hun siger: »Det er min ulykke, at jeg er født i et køn, hvor jeg ikke kan være staten og mig selv til den nytte, som i et andet«.

Charlotta Dorothea Biehl er en god fortæller. Man får lyst til at læse mere af denne kvindes hånd, og hun har en meget fin og nuanceret fortolker i Marianne Alenius. Vi kan glæde os til flere værker af dette makkerpar. »Mit ubetydelige levnets løb« er forsynet med mange og gode notehenvisninger samt et afsnit om portrætter af forfatterinden.

Bodil K. Hansen

Steffen Elmer Jørgensen, Lars Scheving, and Niels Peter Stilling (eds.): *From Scandinavia to America*. Proceedings from a Conference held at Gl. Holtegaard. Odense Universitetsforlag. 1987. 377 s. Kr. 195,20.

Mens man i Sverige ofte har afholdt udvandrers historiske konferencer med udenlandsk deltagelse, så er den konference om nyere udvandrers historisk

forskning, som blev afholdt på Gl. Holtegaard i 1983, den første og indtil videre eneste herhjemme, der kan påberåbe sig international deltagelse (til gengæld var der vist et par danskere vest for Storebælt, man glemte at sende en invitation).

Forståeligt nok har konferencearrangørerne ønsket og måske også følt sig forpligtet til at give en større kreds mulighed for at forholde sig til bevidstheden gennem udgivelse af en konferencerapport. En sådan foreligger nu – 4 år efter – med herværende engelsksprogede publikation omfattende 21 bidrag, der bredt belyser udvandringen fra Skandinavien efter 1830 og indvandrernes etablering i Nordamerika. Bidragene (11 danske, 5 amerikanske, 3 svenske og 2 norske) er skrevet af historikere, etnologer, sociologer, geografer og filologer og er samlet i 4 hovedtemaer: 1) udvandringens baggrund med Danmark som eksempel, 2) udvandringen som forretning og transportsystemet, 3) den skandinaviske bosættelse og assimilation i det midtvestlige USA og 4) det skandinaviske – amerikanske kommunikationssystem, først og fremmest immigranternes aviser.

Det lyder næsten for godt. Der er da heller ikke i alle tilfælde fuld dækning for overskrifterne, hvilket man ikke behøver at forholde sig indholdsmæssigt til de enkelte artikler for at konstatere.

Det første hovedtema: the Danish Background præsenteres gennem 4 indlæg. Erik Helmer Pedersen gennemgår Danish Emigration History op til år 1883, hvilket vil sige at senere bidrag som f.eks. hans egne to bind i Politikens Danmarkshistorie uden for Danmark ikke omtales. De øvrige indlæg er empiriske udvandrers historiske studier. Steffen Elmer Jørgensen beskæftiger sig med den tidlige udvandring fra Lolland-Falster og Møn (1830–71). Udvandringen fra Nordslesvig behandles af Leif H. Nielsen og endelig præsenterer Niels Peter Stilling sin case-study over udvandringen fra Søllerød Sogn 1860–1900. Hver på sin måde må man vel sige, at de er for snævre til at repræsentere baggrunden for den danske emigration.

To artikler må bære næste hovedafsnit: the Emigration Traffic, hvilket er lidt meget forlangt. Det drejer sig om Lars Ljungmark: The Organized Stock Effect og Niels Larsen: The Danish Atlantic Transport System 1880–1900.

3. hoveddel om skandinavisk bosættelse og assimilation bæres udmærket oppe af følgende bidrag: Allan G. Bogue: The Ethnic Farmer in the Middle West, Robert Ostergren: Environment, Cultures and Community, Anne Lisbeth Olsen: The Immigrant Family on the Prairie as seen through Personal Letters, Harald Naess: A. M. Iversen and the Scandinavian Moravians in Wisconsin, Tine Wanning: Danish-American Grundtvigians, Arnold Strickon: The Forms of Ethnicity in a Norwegian-American Farm Community og endelig Iver Kjær og Mogens Baumann Larsen: A Study of the Vocabulary in American-Danish Community.

Også det sidste hovedafsnit: Communication er

dækket godt ind. Ulf Beijbom skriver om: *The Ethnic Press in Chigagos Swede Town 1858–1880*. Lars Furuland om: *The Swedish-American Press*. *The Danish Immigrant Newspaper – Old Friend in a new Land* er titlen på et bidrag af Marion T. Marzolf. Lars Scheving og Michael Møllgaard Nielsen har set nærmere på to danske aviser, henholdsvis *Dannevirke* og *Den danske Pioner*. Og Dorothy Burton Skårdal kommenterer det hele. Modsat de to første hovedafsnit må man her sige, at artiklerne rækker videre end overskriften signaliserer. Således indeholder afsnittet også en artikel af Aase Bak om den dansk-amerikanske kunstner: C. C. A. Christensen og Thorvald Hansen gennemgår de – indtil nu ikke helt succesfulde – bestræbelser, man fra amerikansk side gør for at tage vare på materialet til den dansk-amerikanske historie.

Tydeligvis har det været en fin og lærerig konference. Man kan imidlertid nok diskutere det formålstjenlige i at indvie offentligheden i alle dens detaljer nu her så længe efter. I hvert fald burde man have overvejet en anden form. I sig selv kræver det megen omtanke at udgive konferenceindlæg, hvis man vil have andre end specielt interesserede i tale. Unikke indlæg forekommer naturligvis, men de finder som regel også vej til diverse fagtidsskrifter. Som hovedregel er konferenceindlæg imidlertid brændstof til den kollektive dynamik eller proces, som konferencer er, henimod større afklaring af et givet emnes aktuelle og fremtidige udforskning. I trykt form får de enkelte indlæg selvstændig værdi som artikler. Det er der ikke mange konferenceindlæg – heller ikke i dette tilfælde – der kan klare. Og specielt ikke 4 år efter. Det forekommer derfor ikke helt fair at foretage en indholdsmæssig vurdering af de enkelte artikler. Dertil burde en sådan i højere grad have været foretaget i redigeringsfasen. Specielt da fordi den valgte fremstillingsform betyder, at man uvægerligt må sammenholde resultaterne af stud.mag.-studier med resultaterne af diverse doktorers og professorers årelange studier. Det er naturligvis ikke rimeligt.

Man kunne have afhjulpet meget ved hjælp af f.eks. en redaktionel oversigtsartikel og en (opdateret) litteraturliste. En litteraturliste ville under alle omstændigheder have været nyttig, også i forhold til bogens andet hovedproblem: forældelsesproblematikken. Udgivelsen er angiveligt motive-ret af ønsket om at gøre status over, hvor dansk-amerikansk migrationshistorie befinder sig og hvilke perspektiver, der bør styre den fremtidige indsats. Problemet er imidlertid, at mange af de bud, der gives herpå ikke længere er relevante. Heldigvis da. Det modsatte ville være ensbetydende med, at der ikke var erobret nyt land indenfor dansk udvandrerhistorisk forskning i den mellemliggende periode. Det er der i høj grad. Heller ikke i de andre nordiske lande har udviklingen ligget brak. Når bogen er engelsksproget hele vejen

igennem skyldes det, at man hermed vil præsentere et udgangspunkt for videre dansk-amerikansk forskningssamarbejde. Det ligner dårlig markedsføring, at man så ikke har medtaget de sidste landvindinger.

Ovenstående betyder ikke, at bogen er uden værdi. Naturligvis har en bog på næsten 380 sider skrevet af kompetente fagfolk meget godt og nyt at byde på. Specielt er de udenlandske bidrag af værdi for en dansk læserkreds. I denne sammenhæng er det rosværdigt, at Norge er velrepræsenteret. Skandinavisk udvandring er ikke kun et svensk fænomen, hvad man overvældet af den store svenske litteratur om emnet ofte glemmer. Bogens positive sider står imidlertid i skyggen af, at man ikke i højere grad har redigeret i hvert fald de danske bidrag. Satsset mindre på kvantiteten og brugt pladsen på at trække linjerne op til i dag. Man synes jo i det mindste at have haft tiden til det. Det ligner ressourcspild at udgive 4-år gamle manuskripter uden et forord, efterord eller i det mindste en litteraturliste, der opdaterer forskningen.

Helle Otte

At vove for at vinde. Dansk fiskeri skildret af A. J. Smidth 1859–63. Udgivet og med indledning af Poul H. Moustgaard. Dansk Fiskerimuseum, Grenå 1987. 247 s., ill. Kr. 168,-

Portrætter af dansk fiskeri. Redaktion Henning Hecht og Torben A. Vestergaard. Dansk Fiskeriforening 1987. 166 s., ill. Kr. 150,-

Tilsammen giver disse to bøger et bredt, impressionistisk overblik over dansk fiskeri omkring 1860 og i den sidste menneskealder. De er begge smukt udstyrede, godt redigerede og illustrerede og med få trykfejl.

A. J. Smidths rejseberetninger er et af de få klassiske værker i dansk fiskerilitteratur, og de har hidtil kun eksisteret i nogle få, hårdt slidte bibliotekseksemplarer. Det er derfor en nyttig kildeudgivelse, som hermed bliver tilgængelig for alle. Beretningerne er omhyggeligt udgivet med forklarende noter til de tekniske begreber. Der er et stednavneregister, men desværre ikke et sag- eller personregister. I indledningen redegøres knapt og klart for såvel Smidths personlige baggrund som den ministerielle interesse for en beskrivelse af de danske fiskerier. Den lovgivning, som beretningerne skulle danne grundlag for, kom dog først i 1888, og de praktiske konsekvenser af Smidths indsats blev begrænsede, bortset fra at vi i dag kan glæde os over at have en tilstandsbeskrivelse fra en tid, hvor der endnu var tredive år til en officiel fiskeristatistik. Moustgaard viser, at det var Smidths liberalistiske grundsyn og hans borgerlige

kulturbaggrund, der stillede sig i vejen for, at han foreslog egentlige indgreb til erhvervets og specielt afsætningsmarkedets ophøjning. Med denne iagttagelse placeres Smidths værk som en central kilde ikke blot til fiskeriet, men også til periodens administration og embedsmandskultur. Til at fuldende dette billede kunne det dog have været ønskeligt om udgivelsen havde inkluderet udgivelse af Smidths bilag til rejseberetningerne.

»Portrætterne« er fjorten fiskeres livshistorier, hentet fra Dansk Fiskeriforenings virkeområde, dvs. hele Danmark med den jyske vestkyst som væsentlig undtagelse. Fortællingerne er indsamlet af Poul H. Moustgaard, Torben A. Vestergaard og Eske Wohlfahrt. Vi præsteres for sammendrag af op til flere interviews, som hver for sig giver en glimtvis indsigt i de vidt forskellige livsvilkår for danske fiskere. Alle synes dog nu at føle deres eksistens truet, hvad enten årsagen er fangstkvoter, rentabilitet eller forurening. Bogen vil næppe blive læst i et stræk, men vil givet appellere til en bred læserskare med lokal interesse. Til indledning er der sat en kort oversigt over såvel foreningens som dansk fiskeris historie i de sidste 100 år. Livshistorierne giver ved selve deres forskelligartethed lidt af forklaringen på Dansk Fiskeriforenings strukturproblemer ved årsskiftet 1987–88, kort efter 100-årsjubilæet.

Poul Holm

Jesper Termansen: »Byplanhistoriske erindringer, fra midten af 40'erne til begyndelsen af 50'erne.« Dansk Byplanlaboratorium: Byplanhistoriske noter, 6, København 1986. 47 s. Kr. 40,-

Blandt de mange gode initiativer fra Dansk Byplanlaboratorium i de seneste år er udgivelsen af en række »byplanhistoriske noter«. Ideen bag er den selvfølgelig, men desværre ikke helt almindelige, at lade deltagerne i et stykke historie skrive derom af karsken bælg, mens de endnu husker det hele.

Formålet er, ifølge udgiveren arkitekt Vibeke Dalgas, »at bidrage til belysningen af den danske byplanhistorie i vort århundrede ... af folk, der selv har fulgt udviklingen på nært hold« – men ikke som historiske afhandlinger eller forskningsmæssige arbejder.

Jesper Termansen hører ikke til de »store« byplanlæggere, men med sin muntre, anekdotefyldte fortællestil beretter han om en tid, da byplanlægningen endnu trådte sine barnesko og de involverede var en lille familie: Steen Eiler Rasmussen, Hendriksen, Siegfumfeldt, Bredsdorff mfl. Noget af stoffet virker ret indforstået, andet er fornøjeligt privat.

Blandt det mest interessante i erindringen er forfatterens deltagelse i noget af det tidligste bevaringsarbejde her i landet. Dels den af »Fonden

gamle Sønderho« i 1944 startede registrering af Sønderho på Fanø – med forslag til bevaringsplan og bebyggelsesregulering 1946, som bl.a. gav støtte til bevaring af bygrønningerne og til bygningsvedtægten 1961. Dels de meget tidlige bevarende byplanvedtægter for Brøndbyøster og -vester, hvor JT var byplanarkitekt i 1948–50, lige inden storbyen nåede de hidtil uberørte landsbyer.

I det hele taget kunne man ønske sig en storstilet indsamling af interviews og erindringer fra de mennesker, som deltog i omformningen af Danmark på godt og ondt: stadsarkitekter og -ingeniører, landspektører, typehuskonger, udstykkere, boligforeningsfolk, udvalgsformænd etc. etc. Begyndelsen er gjort!

Peter Dragsbo

Claus M. Schmidt: *Fra det nu forsvundne København*. Strandbergs Forlag. 1987. 96 s., ill. Kr. 88,-

... *det var på Frederiksberg*. Fra det nu forsvundne Frederiksberg. Illustreret med fotografier fra Den lokalhistoriske Billedsamling. Strandbergs Forlag. 1982. 94 s., ill. Kr. 54,50

Begge bøger er en del af forlaget Strandbergs lokalhistoriske billedbogsserie, men alligevel væsentlig forskellige hvad angår indhold og sigte. Serien startede i 1981 med »Fra det nu forsvundne Kgs. Lyngby«, og siden er udkommet i alt 19 værker. Af disse er 15 p.t. udsolgt – et forhold der godt kan give anledning til overvejelse, når snakken går om formidling af lokalhistorie.

Ideen med serien er primært at bringe gengivelser af bygninger og miljøer, der nu er forsvundet eller ændret, og altså ikke udelukkende af forsvundne lokaliteter, som titlen kunne antyde.

Bogen om København er en typisk repræsentant for serien: Hver enkelt illustration (hentet fra »Illustreret Tidende« og »Ude og Hjemme«) er ledsaget af en fyldig billedtekst med tilstrækkelig forklaring til, at man, hvis man ønsker det, kan op-søge den pågældende lokalitet i dag og foretage sammenligninger. En god ting! Derimod synes jeg ikke, udvalget eller disponeringen giver mulighed for at danne sig et helhedssyn på Københavns udvikling – således som det angives i indledningen (s. 12). Dette ville kræve langt mere gennemarbejdning, end der her er tale om.

Til sammenligning kan nævnes publikationen »Hammel Rundt. En byvandring« (1984), jfr. »Historie og Samtidsorientering«, nr. 4, 1985, s. 410 ff., som efter min mening rummer de nødvendige kommentarer for at få et overblik. Men til beskrivelse af enkelte partier og miljøer er Københavner-bogen både kyndig og morsom. Et alfabetisk register ville have gjort bogen endnu mere anvendelig.

Bogen om Frederiksberg er ikke tænkt som udgangspunkt for selvstudier i marken – derimod som PR for kommunens lokalhistoriske billedsamling. Det er da også udelukkende fra denne, fotografierne i bogen er hentet. De dækker optagelser fra 1890 (s. 24–25) til 1965 (s. 43), ordnet alfabetisk efter gadenavn. Billedteksterne er korte, men præcise, og der savnes i intet tilfælde datering.

Erik Kann

Jens Vellew: Viborg domkirke i 900 år. Viborg Stiftsmuseum. 1986. 48 s., ill. Kr. 50,-

Denne lille bog er ikke, hvad titlen måske kunne antyde, en samlet beskrivelse af domkirkens historie. Derimod vises i spredte træk, hvordan domkirken – bygninger og inventar – har eller kan have set ud fra de ældste bygningsanlæg i begyndelsen af 1200-tallet til de skovgaardiske udsmykningsarbejder i begyndelsen af 1900-tallet. Der vises eksempelvis dele af kirkens barokke inventar, som naturligvis ikke kunne indpasses i det stilrette kirkerum, der blev resultatet af de velkendte omfattende ombygningsarbejder 1863–76, og gennem de velskrevne og veldisponerede billedtekster levedegøres stoffet yderligere; læs f.eks. denne annonce fra Viborg Stiftstidende 6.5.1863:

»Ved Viborg Domkirkes forestaaende Restauration vil Kirkens Alter og Prædikestol samt Orgelopstalt, som ikke svarende til Kirkens Stil, kunne afhændes efter nærmere Indstilling og forventede høiere Approbation, dersom der maatte findes Anvendelse for samme til en Kjøbstads- eller større Landsbykirke...« (s.27).

En medrivende, veldisponeret og kyndig bog, som kan anbefales på det allervarmeste!

Erik Kann

Rita Sørensen og Djunior Svane: Sjællandsgade-kvarteret i Århus. Forlaget Klim. Århus 1986. 180 s., ill. Kr. 179,-

Da mange gamle bykvarterer i løbet af 1950'erne og 1960'erne blev præget af forfald og forslumning, gik en udskiftning af beboermassen i gang. De gamle børnerige arbejderfamilier veg pladsen for unge, studerende og en række af samfundets mar-

ginalgrupper. Derved lagdes grunden til en konflikt mellem de, der så kvartererne som et problem, som burde fjernes, og de, der så nye kvaliteter og muligheder i de gamle bydele. I København gik – og går – konflikten hårdest på, men også i Århus er problematikken aktuel.

Et af de gamle Århus-kvarterer og dets beboerkamp har nu fået skrevet sin historie. Det drejer sig om Sjællandsgade-kvarteret, et arbejderkvarter fra industrialismens barndom i byens nordlige del. Beskrivelsen er præget både af forståelse for og kærlighed til kvarteret, men er heller ikke blind for, at netop denne vellykkede bevaring har skabt nye problemer.

Beskrivelsen indledes med en række rammende citater fra forskellige beboere, fulgt af fire fine og typiske interviews med hhv. en 90-årig dame, en murerarbejdsmand, et journalist/pædagog-par og en BZ'er. Derefter følger en godt fortalt kvarterhistorie, med redegørelse for den første udstykning og bebyggelse, forklaring på en række af kvarterets særtræk: sære vejsving, villaer midt i det hele, gadenavne, huse osv. – samt en kalejdoskopisk kavalgade af træk fra den senere historie. Fremme i 1950'erne fortælles om bl.a. børnenes kampe mellem de enkelte gader, om den lokale biograf, om læderjakkerne på trappen foran All-Radio, Centrum-Poppen i »pigtrådstiden« osv. Derefter begyndte forfaldet, igangsat af den første saneringsplan i 1953 – beboerne skiftedes ud, og der kom slumstorm, beboerhus og erobringen af »Børnenes Jord«.

Kampen lykkedes – kvarteret blev stående, og det blev attraktivt. Men derved steg huspriserne, de første spekulanter viste sig i horisonten med tvangsmoderniseringer og ejerlejligheder (»guld i etager«). Derved pressesedes endnu flere af de oprindelige beboere ud, og de små butikkers eksistens truedes. Kvarterets bevidste stok har været klar over det – men spørgsmålet hænger i luften: kan et kvarter vedblive med at være socialt blandet, både folkeligt, alternativt og attraktivt?

Bogen om Sjællandsgade er i hvert fald stort set en fin redegørelse for et bykvarter før og nu. En lokalhistorie, som fortæller det væsentlige om forhistorien, og som samtidig sætter menneskene i centrum – ikke mindst i det nutidige billedmateriale!

Peter Dragsbo

Bøger fra Dansk historisk Fællesforening

Af foreningens mange udgivelser kan følgende endnu leveres

Håndbogsserien:

- Knud Prange*: Heraldik og historie. Kr. 67,95.
Hertuf Nielsen: Kronologi. Kr. 46,40.
Georg Galster: Mønt. Kr. 41,35.
Ib Kejlbo: Historisk kartografi. Kr. 42,90.
Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning. Kr. 42,90.
Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. Kr. 41,30.
Poul Rasmussen: Mål og vægt. Kr. 61,90.
Anders Bæksted: Danske indskrifter. Kr. 43,80.
Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. Kr. 45,90.
Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. Kr. 48,80.
Helge Klint: Militærhistorie. Kr. 37,40.
Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. Kr. 44,45.
Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik. Kr. 48,95.
Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Kr. 53,50.
Kristian Hald: Personnavne i Danmark. II. Middelalderen. Kr. 58,95.
Erling Olsen: Statistik for historikere. Kr. 41,70.
Hans H. Worsøe: Slægtshistorie – en vejledning. 3. reviderede udgave. Kr. 65,50.
Verner Bruhn (red.): Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog. Kr. 145.

Andre bøger:

- Sven Tito Achen og Ole Rostock*: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Kr. 69,00.
R. W. Bauer: Calender for årene 601 til 2200 e. (Fotografisk genoptryk). Kr. 51,15.
H. Hjelholt: Skriftprøver fra tiden efter reformationen. Kr. 59,90.
E. Kroman: Skriftens historie i Danmark. Kr. 61,30.
Dansk Historisk Årsbibliografi 1967, 1968 og 1969. Kr. 38,40 pr. hefte.
Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Kr. 78,75.
Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Kr. 51,00.
Fra Fortid og Nutid. En antologi. Redigeret af *Claus Bjørn*. Kr. 97,90.
Historisk vejviser. (Ny og stærkt udvidet udgave af Lokalhistorisk vejviser fra 1978). Kr. 122,00.
Dansk historisk bibliografi 1974–76. Kr. 226,30

De anførte priser er incl. moms 22%, men excl. porto. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter, samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk historisk Fællesforening og denne forenings øvrige medlemmer.

Bøgerne kan bestilles ved henvendelse til Dansk historisk Fællesforening, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. (01) 13 60 12 (kl. 9–12).

<i>Johs. Lind</i> : Sognefogeder før 1750	189	Charlotta Dorothea Biehl: Mit ubetydelige levnets løb (Bodil K. Hansen)	252
<i>Claus Nielsen og Poul E. Porskær Poulsen</i> : »Støt- staaende hælhævet dyb Knæbøjning«	211	Steffen Elmer Jørgensen, Lars Scheving og Niels Peter Stilling: From Scandinavia to America (Helle Otte)	253
<i>Mette Eriksen</i> : Kulturhistorie med plovfurer . .	230	At vove for at vinde (Poul Holm)	254
<i>Debat</i>			
Asger Th. Simonsen: Stavnsbåndet nyvurde- ret?	245	Portrætter af dansk fiskeri (Poul Holm)	254
Birgit Løgstrup: Svar til Asger Simonsen . . .	248	Jesper Termansen: Byplanhistoriske erindringer (Peter Dragsbo)	255
<i>Anmeldelser</i>			
Martin Schwarz Lausten: Reformationen i Danmark (Grethe Jacobsen)	251	Claus M. Schmidt: Fra det nu forsvundne København (Erik Kann)	255
Christian d. 3. og kirken (1537–1559) (Grethe Jacobsen)	251	Det var på Frederiksberg (Erik Kann)	255
Biskop Peder Palladius og kirken (1537– 1560) (Grethe Jacobsen)	251	Jens Velle: Viborg Domkirke i 900 år. (Erik Kann)	256
		Rita Sørensen og Djunior Svane: Sjællands- gade-kvarteret i Århus (Peter Dragsbo) . .	256

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af arkivar Jørgen Dieckmann Rasmussen, Byhistorisk Arkiv, Teglværksgade 1B, 6700 Esbjerg (tlf. 05 13 12 23) under medvirken af Claus Bjørn, Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 175. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. 01 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd